

Литература за такмичење

Ђирилице, чедо моје

Предмет: Српски језик

Припремао: стручни тим Градског одбора СПКД
„Просвјета” Бијељина

2023/24. година.

САДРЖАЈ

1. ПОЧЕЦИ ПИСМЕНОСТИ КОД СРБА – СТАРОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК.....	3
2. СРПСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГ И КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКА ДИГЛОСИЈА КУЛТУРНА СРЕДИШТА.....	12
3. ОД СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ КА ПРОСВЕТИТЕЉСКИМ ОКВИРИМА СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ.....	21
4. ПРОСЈЕЧЕНОСТ И ПОЧЕЦИ НОВЕ КЊИЖЕВНОСТИ.....	30
5. ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ.....	32
6. КЊИЖЕВНОСТ ДОСИТЕЈЕВОГ ДОБА.....	37
7. ПРЕДРОМАНТИЗАМ (КЊИЖЕВНОСТ ВУКОВОГ ДОБА).....	41
8. ВУК СТЕФАНОВИЋ КАРАЏИЋ.....	44

1. ПОЧЕЦИ ПИСМЕНОСТИ КОД СРБА – СТАРОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК

Словени су вјероватно познавали извјесне облике писмености давно прије прихватања хришћанства. О томе као да говоре бројни словенски термини из ове области: *букв 'слово', пи- сати, писм, рисати, црта(ти), печат(ати), чисти 'читати', чте- није 'штиво'* (в. IV.), иако су они првобитно имали друкчија значења (нпр. Писати 'шарати, украшавати', или читати 'обраћати пажњу, уважавати, поимати; бројати)

У периоду непосредно прије прихватања хришћанства Словени свакако употребљавају грчку и латинску азбуку у биљежењу свог језика, нарочито у областима непосредно изложеним грчким или латинским утицајима. Извјесне податке о стању словенске писмености у овом периоду пружа мало познати бугарски калуђер Храбаи (Црноризац Храбар), што може бити и псеудоним неког од значајних културних дјелатника.

У својој расправи *О писменех* (О словима) он пише како Словени раније нису имали слова, него ознаке, јер су били пагани. А када су се покрстили, наставља Храбар, настојали су грчким и римским словима писати своје ријечи.

Та страна граfiја пратила је тек у основној мјери живи словенски језик и његову фонолошку (гласовну) структуру, јер у грчком и латинском недостајао је велики број слова неопходних словенском писму, на примјер за консонанте: ч, ж, ш, назвали: (г, х).

Ослањање на страну граfiју није нестало ни са појавом новог словенског писма.

Снажан утицај стране писмености, односно њене граfiје на словенске језике наставиће се и у каснијем временима. То ће добро осликати чињеница да су браћа Димитрије и Константин Миладинов у XIX вијеку свој рукописни зборник народних пјесама из Македоније написали грчким писмом.

Период ширег и организованијег рада на стварању словенске азбуке почиње половином IX вијека, када је већина Словена примила хришћанство. То је подстакнуто једним историјским догађајем, хришћанско-мисионарским радом двојице Византинаца, солунске браће Ћирила и Методија. Они су 863. године отпочели мисију описмењавања Словена у

Великој Моравској, код кнеза Растислава који је од Византије тражио културне посленике који би на словенском језику ширили „праву вјеру хришћанску“ (према Ђорђић 1971: 13).

Ћирило и Методије су као представници византијске духовне цивилизације и добри познаваоци словенског језика претходно били створили писмо за Словене и на словенски превели најпотребније богослужбене књиге. Њихово добро познавање словенског језика тумачи се чињеницом да су своју претходну професионалну дјелатност везивали за Солун и солунску област, тада густо насељену Словенима. О томе свједочи и један запис који говори о мотивима византијског цара Михајла III да за културну мисију у Моравској управо изабере Ћирила и Методија: „они су Солуњани, а Солуњани сви чисто словенски говоре“ (Ф. Пољанец). (У науци је изнијета и претпоставка о словенском пореклу солунске браће). На путу за Моравску своју вјерску и просвјетитељску дјелатност солунска браћа су ширила и на успутним територијама, вјероватно и међу Србима, а овај књижевни језик су потом прихватили и други Словени. Тако је настао први опште словенски књижевни језик, у науци касније најчешће називан старословенски, на којем су написани словенски споменици X и XI вијека. Ипак, с обзиром на то да је овај књижевни језик имао првенствено црквену (литургијску) намјену, он се у одређеној мјери (нпр. неологизмима, калковима) морао ослањати на византијску књижевнојезичку традицију. Тиме је омогућено лакше преношење сложених филозофско-религијских садржаја са грчког на словенски. Тако је, последице грчког и латинског, и старословенски ушао у ред европских класичних језика, иако не без отпора *романског и њемачког* свештенства и посебно тзв. *тројезичника* који су заступали став да се само на хебрејском, грчком и латинском може вршити црквена служба. Посебно је Ћирило, као црквени великодостојник, био изложен оптужбама и нападима Ватикана, те с тим у вези био принуђен да у складу са хришћанско-византијским учењем доказује тројезичницима право словенског и других народа да у црквеној употреби користе сопствени језик. (Јермени су, нпр, већ у V в. хришћанску вјеру исповиједали на свом језику.) То је био дио византијског културолошког феномена који Западна Европа тада још није била спремна да разумије. А он се јасно назначавало у низу хришћанских проповједи које кажу: „Нема ту Чивутина ни Грка, нема роба ни господара, нема мушкога рода ни женскога; јер сте ви сви једно у Христу Исусу“ (Гал. 3, 28, прев. В. Караџић. То теолошко, али и политичко продубљивање јаза између Источне (православне) и Западне

(католичке) цркве, који је исказиван и кроз питање „надлежности“ над народима што су тек прихватили хришћанство, коначно је формализовано одвајањем ових цркава 1054. године (исп. Шерард 1972: 163). Но, овако изворне хришћанске приступе византијска цивилизација, која ће трајати читавих једанаест вијекова (330–1453), могла је неговати управо због тога што није прекидала везу са богатом културном традицијом старог хеленистичког свијета. А у њој је образовање, посебно познавање класичних језика и литературе, увијек имало високо мјесто у друштву. Писмо састављено за потребе моравске мисије било је, сматра се, **глагољица** (према глаголу глаголати ’говорити’), а њен аутор Ћирило. Ипак, у науци је било недоумица у вези са питањем које је словенско писмо старије – ћирилица или глагољица. На ту дилему наводиле су чињенице да се најстарији глагољички и ћирилички споменици јављају готово у исто вријеме, тј. да су оба писма позната тек из каснијих преписа (X и XI в.), да оба писма припадају гласовном (фонографском) типу писама, који је усмјерен да означава гласове једног језика, те да имају и исти азбучни редослијед. Проблем је увећавало то што се глагољичко писмо понегдје називало ћирилицом, вјероватно одражавајући вјеровање да је Ћирило аутор овог писма. Тек касније, сматра се, слабљењем глагољице и њеним повлачењем из употребе, посебно на источним територијама, термин ћирилица могао се узети за ћириличко писмо. На другој страни, у науци је изнета претпоставка „да је азбука коју данас зовемо ћирилица била уређена у Бугарској прије Ћирила и да ју је Ћирило искористио при састављању своје азбуке, тј. глагољице“ (Ђорђевић 1971: 21).

Указано је на то да је ћирилица у Бугарској употребљавана прије моравске мисије и то у оквиру претходно постепеног прилагођавања грчког писма словенским потребама, те се отуда, дакле, претпоставио и утицај ћирилице на потоње глагољско писмо (Е. Георгиев). Ипак, док се ћирилица добрим дијелом ослања на грчко писмо и њена побједа у источним областима често везује за једноставност и практичност, глагољица представља посебно стилизовано („цртано“) писмо које нема своје пандане у европским писмима, грчком и латинском. Поједини истраживачи за један број глагољских слова налазе поријекло у оријенталним писмима, пре свега хебрејском, а у новије вријеме има и претпоставки о вези глагољице са ранијом, претхришћанском „писменошћу“ на Балкану (Деретић / Антић 2009, в. III.2). Посљедње гледиште је на извјестан начин подударно са тзв. јеронимском

хипотезом, одбаченој у науци. Хипотеза је говорила о св. Јерониму (III–IV в.), истакнутом писцу Западне цркве, рођеном негдје на граници између Далмације и Паноније, као творцу глагољице. Сматра се да је причом о Св. Јерониму као творцу глагољице дио католичког глагољашког становништва желио одбацили утемељене ставове о Византинцима као ствараоцима глагољице, те у исто вријеме изазвати наклоност Рима, који се глагољашкој традицији оштро противио (Hamm 1974: 39–40).

У вези са поријеклом и настанком старословенског језика, у науци је најпре изниј ета панонска хипотеза. Посебно су Словенци Јеринеј Копитар и Фрањо Миклошич заступали став да је основа старословенског препознатљива у језику панонских Словена, предака данашњих Словенаца. Упориште за то налазили су како у појединим језичким одликама, тако у чињеници да су дио своје мисионарске дјелатности Ћирило и Методије везали управо за панонске Словене, мада су у Панонији тога периода боравили и други јужнословенски народи (исп. Ђорђевић 1971: 14). У науци је потом превагнуо став (Ј. Добровски, П. Шафарик, посебно Ватрослава Јагић) о македонској дијалекатској основи старословенског језика. Установљено је да је у основи старословенског језика један јужномакедонски словенски дијалекат који се одликовао назалним вокалима, групама ШТ и ЖД (← *тј, *дј) и другим особинама чије остатке и данас биљежимо на овом дјелу јужнословенске територије. На македонску основу старословенског указују и бројни језички балканизми, на примјер грађење будућег времена с глаголом ХТЈЕТИ, присуство конструкције да + презент (модални глагол) (в. VI). Тиме је у науци одбачена панонска хипотеза. У старословенској језичкој основи налазе се, дакле, словенски говори солунске области, у то време обилато насељене Словенима.

Послије Методијеве смрти (885) и политичких колебања у Растислављевој држави, словенски ученици, будући изложени прогону њемачког и романског свештенства, бјеже према Балкану, прије свега у Бугарску (Преслав). Њом је тада владао цар Симеон, васпитаван у Цариграду на византијским културним тековинама. Он окупља Ћирилове и Методијеве ученике чиме вијек бугарског културног процјвата добија нове замахе. Та просвјетна и књижевна дјелатност у источним дјеловима Бугарске поприма, међутим, друкчија обиљежја од очекиваних. Глагољицу је овдје замјенила ћирилица, допуњена потребним „словенским“ словима, а глагољица се од тада повлачи према јужнословенском

западу. То дешавање је било у складу са дотадашњим снажним византијским културолошким и политичким утицајима на централни дио бугарске државе, који су постојали и прије званичног прихватања хришћанства од Византије (865. год.). Према појединим истраживачима (Г. Иљински и Е. Георгиев), Климент и Наум, као досљедни Ћирило и Методијеви ученици, нису били спремни да прихвате ово потискивање глагољице, због чега су били прогнани на југозападну периферију државе, у охридску област, међу македонске Словене. Овдје, у културно-просвјетном центру који је у сљедећем периоду однеговао око 3500 ученика, створени су значајни старословенски споменици (нпр. Охридски апостол, Болоњски псалтир, Битољски триод). Своју супротстављеност Преславу, охридска школа је градила не само по основи употребе различитог писма, већ и друкчијих начела преводилачког поступка, те и елемената „дијалекатске диференцијације“ (Мирчев 1963: 10, 50), прије свега лексичке. Тиме је у IX и X вијеку у западној Македонији створена својеврсна културолошка, па можда и политичка опозиција дешавањима у средишту бугарске државе, у Преславу. (Није неважна чињеница да је знатан број Ћирило-Методијевих ученика и иначе био словеномакедонског порекла.) Охрид је, тако, остао досљедан у његовању глагољашке традиције све до XIII, па и XIV вијека, његујући култ првих словенских просвјетитеља. Зато се у Климентовој Похвали Ћирилу и Методију, као кроз прекор упућен источним центрима, указује на то да су солунска браћа изнова створила граfiјски систем, и „не на туђој основи“ (према Конески 1968: 19), што се у науци тумачи и као потврда да су Ћирило и Методије створили глагољицу. На истим ставовима је и Храброва апологија која велича Ћирило-Методијево дјело. Глагољица је, дакле, у оваквом друштвеном миљеу могла постати и симболом отпора туђинском упливу, те очувања народне традиције међу македонским Словенима. У том свјетлу може се посматрати и опстајање глагољице у Далмацији и посебно Босни, гдје се она међу богумилима одржавала све до доласка Турака у XV вијеку. Временом су се, међутим, утемељила два типа глагољице – *угласта*, заступљена у Далмацији, Истри, Босни (позната и као хрватска глагољица), и *обла глагољица*, од IX до XII вијека заступљена у Македонији (тзв. македонска, или бугарска глагољица). У српским центрима у Босни његовала се обла глагољица (Трифуновић 2001: 180). Глагољицу је затим у сљедећим вијековима из употребе потиснула ћирилица, а у тадашњој победи ћирилице на Балкану не препознају се само тзв. практични, већ и културолошки и политички разлози.

У Бугарској, у непосредној византијској близини, ћирилица је победила већ од XII вијека, а у западним јужнословенским областима се у то вријеме све више намеће и латиница. У најзначајније старословенске споменике писане глагољицом убрајају се: **Зографско јеванђеље, Маријино (Маријинско) јеванђеље, Асеманијево јеванђеље, Охридско јеванђеље, Синајски псалтир, Синајски требник, Клоцов зборник, Рилски одломци и Кијевски мисал.** Међу ћириличким споменицима налазе се: **Савина књига, Супрасаљски зборник, Одломци јеванђеља ундољскога, Хиландарски одломци и Зографски одломци** (Ђорђевић 1971: 42–44). Споменици обично носе називе по мјестима или манастирима гдје су пронађени, по именима њихових проналазача, власника, могућих преписивача, по мјестима гдје су први пут објављени итд.

У првим вијековима боравка Словена на Балкану након великих миграција у VI и VII вијеку, Срби своје државне организације (кнежевине) углавном везују за области Неретве, Захумља, Травуније и Дукље, те области њиховог залеђа, Рашке и источне Босне (в. V.1). Почети писмености и књижевног рада у Срба су према тадашњој друштвеној парадигми чврсто узрочно-последично везани за државну организацију, која опет, није била могућа без стабилне црквене власти. То добро показује случај моравског кнеза Растислава и његовог захтева упућеног Византији да му се упуте хришћански мисионари ради ширења словенске писмености. Но, неуспјех овог грчког посланства у Моравској и долазак прогнаних Методијевих ученика (посље 886. год.) у тада моћну државу Бугарску подстакао је даљи развој хришћанске културе и писмености на источном Балкану. А управо су се Срби нашли у близини нових културних средишта, посебно оних формираних у вријеме бугарског цара Симеона (Охрид, Преслав). И поред извесних супротности између српских и бугарских владара, у IX и X вијеку су међу њима постојале блиске пријатељске и породичне везе. Српски кнез Часлав Клонимировић био је бугарски васпитаник у Симеоновој држави, гдје је могао доста научити о државно-културном усмјерености и схватити значај писмености и културног престижа као државне тековине. Сматра се да је он касније, успостављајући српску кнежевину, са стеченим искуствима могао поспјешити развој писмености и књижевности у српским областима (Трифуновић 2001: 86–87). Осим тога, готово већ традиционално су била снажна културна зрачења из појединих области према средишњим српским крајевима, у чему се посебно истицала Охридска

архиепископија, стара хришћанска установа из IX вијека, коју је основао Св.Климент, Ћирилов и Методијев ученик. Из охридског средишта преко Скопља према Дукљи, Рашкој, Босни и другим српским областима ширили су се снажни просвјетитељски утицаји. Везе на тој релацији налажене су и у другим културним сферама, на пример у градитељству. Запажено је да поједине цркве у Охриду и Зети имају исту архитектонску основу, а та непосредна културна, па и етничка и лингвистичка веза међу Словенима ових области постојаће још вијековима (в. IV.6). Иако први сачувани писани споменици на српском језику датирају тек од краја XII вијека, својим развијеним књижевно-језичким изразом они указују на раније почетке овог типа писмености код Срба, можда већ с примањем хришћанства у IX вијеку (С. Новаковић). Отуда, период до првих сачуваних споменика на српском језику „није могао бити глуво доба српске писмености“ (Трифуновић 2001: 64). Посредно, на то упућују подаци из српских житија, на примјер они о немањићком обнављању старих српских цркава, што свакако говори о постојању хришћанскокњижевне традиције преднемањићког периода. У византијском житију Св. Германа помиње се посланство које је византијски цар послао Србима, сматра се, непосредно након Ћириловог и Методијевог одласка у Моравску, што говори о живој дипломатској активности која није могла оставити по страни област хришћанске културе и писмености. Уосталом, више споменика старе словенске књижевности (X–XI в.) показује да су настали на српском терену те да имају „обиљежје српске народности“ (С. Новаковић), односно да су њихови преписивачи били Срби. У те прве српске књиге спада старословенски глагољички споменик *Маријино јеванђеље*, пронађен на Светој Гори (у испосничкој ћелији Св. Богородица), који се данас чува у Москви. Настао је најкасније почетком XI вијека и показује низ српских језичких особености. Истраживачи се слажу да је преписивач био са српске територије, из области под управом источноправославне цркве. То је вријеме када је Рас већ епископско средиште из којег се управља Источном црквом у српским земљама. Споменик свједочи и о томе да су међу православним Србима тада коришћене и богослужбене књиге писане глагољицом, што се у српској писмености спорадично биљежи до XV вијека. На то указује низ српских средњовјековних књига у којима у различитој мјери паралелно опстају оба писма, па и различитих других споменика са кратким глагољичким натписима који свједоче да глагољицу нису познавала само свештена лица (М. Грковић). У осталом, и само усмјерење српске ћирилице упућује на њену непосредну

везу са глаголицом (в. VIII). Поред *Маријиног јеванђеља*, са српске територије је и Темнићки натпис (X–XI в.), писан на камену ћирилицом, који садржи десет од четрдесет имена светих мученика. Након низа имена текст се (текстолошки разрешен) завршава ријечима: *molit(e) bog(a) za nju*. Овдје се јавља српска морфолошка особина, обличко једначење ген.-акузатива код именица м.р. у категорији бића. Зато поједини истраживачи **Темнићки натпис** сматрају за „најстарији српски ћирилски споменик“ (Трифуновић 2001: 193). Низ других споменика са српског терена, тада подјеленог неколиким српским државицама, такође посредно свједочи о раним почецима српске писмености, те њеним везама са глагољском традицијом. И са историјског аспекта посматрано, могло би се претпоставити да су Срби у својим средишњим областима (доцније названим Рашка) већ крајем IX вијека, за вријеме кнеза Мутимира, прихватили ћирило-методијевску писменост. Но, на овим почецима српске писмености присутни су и јасни трагови западне културе, чиме је у српским областима исказан својеврсни „културни дуализам“ (Ђорђевић 1971: 63).

Више страних аутора задужило је палеославистику, остављајући вриједне граматике старословенског језика на њемачком (А. Лескин, В. Вондрак, Н. Ван Вијк, Н. С. Трубецкој), руском (А. М. Селишчев), француском (А. Вајан), енглеском (Х. Г. Лант) итд. Та дјела спадају данас у класичну литературу из ове области. Међу научницима који су се у нас бавили **старословенским језиком, као и старом српском писменошћу**, посебно мјесто припада Степану Михаиловичу Куљбакину, Петру Ђорђевићу и Светозару Николићу. **Степан Михаилович Куљбакин** (Тифлис, Русија 1873 – Београд 1941), након стицања славистичког образовања у Москви, Одеси и Петрограду, радио је као редовни професор Харковског универзитета. По избијању болшевичке Октобарске револуције, емигрирао је 1920. године у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (Југославију), гдје је наставио да се бави палеославистиком и србистиком. У Србији бива најпре распоређен на Филозофском факултету у Скопљу, гдје оснива катедру за старословенски језик. године 1924. постављен је за редовног професора Београдског универзитета (када добија и држављанство Краљевине СХС), а 1927. постаје редовни члан Српске краљевске академије. Објавио је низ студија из палеославистике од којих су многе везане за питања старе српске писмености, као: *Заметки о языке и правописании Волканова Евангелија* (Москва 1898), *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу* (Срем. Карловци 1925).

Посебно је значајна његова граматика старословенског, *Древнецерковнославјанский языкъ* (Харков, 1910–1911), преведена на више језика, која се на српском појавила 1930. године под насловом Старословенски језик.

Петар Ђорђевић (Тузла 1904 – Београд 1989) студирао је славистику у Београду и Кракову, након чега се определио за универзитетску каријеру (Старословенски језик и Упоредна граматика словенских језика) на Универзитету у Београду и Новом Саду. Као врстан познавалац словенских језика, објавио је велики број научних студија у значајним домаћим и страним часописима. Посебно се истичу његова два монографска дјела, *Историја српске ћирилице* (Београд 1971) и *Старословенски језик* (Нови Сад 1975). Прво дјело је посвећено анализи палеографских варијанти српског ћириличног писма од XII вијека, а друго је граматика старословенског језика, за коју је забиљежено да је то „једна од најбољих старословенских граматика не само код нас, него и у свијету“ (В. Јерковић).

Светозар Николић (Сремски Карловци 1921 – Београд 2000) студирао је на Филозофском факултету у Београду (пољски језик и књижевност), гдје је наставио своју професорску дјелатност (Старословенски језик, Упоредна граматика словенских језика, Увод у лингвистику и др). Поред низа студија и чланака, Николић је објавио монографију *Nomina agentis у старословенском језику* (Београд 1966–1967), као и граматике *Старословенски језик I* (правопис, гласови, облици) и *Старословенски језик II* (примери са рјечником) (Београд 1978, 1976), штампане у већем броју издања.

2. СРПСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГ И КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКА ДИГЛОСИЈА КУЛТУРНА СРЕДИШТА

По доласку на власт Стефана Немање (1132–1200), као великог жупана, српска држава Рашка стиче независност (1180) и територијално се проширује на земље између Западне и Велике Мораве, област Врања, Косова и Метохије, Зете, те сјеверне Албаније. Тиме се стичу услови за њено економско и културно напредовање, поспјешује се развој писмености и књижевности. На књижевном плану наставља се неговање црквене преводилачко-преписивачке дјелатности, при чему се свештенство и образовани слој упознаје са богатим византијским тековинама у разним сферама науке и умјетности. У исто вријеме, стварају се и нова оригинална остварења, махом у крилу црквене књижевности, на примјер у оквиру хагиографског жанра посвећеног животописима (житијма) светаца. То је период у коме црква има значајан удио у политичком, културном, па и економском профилисању српске државе. Учвршћењу српске државе доприњело је установљење самосталне српске цркве, тј. Рашке архиепископије (1219), незавјесне од Византије, односно од Охридске архиепископије. На њеном челу био је Немањин најмлађи син Растко Немањић (св. Сава, око 1174–1236), први српски архиепископ, родоначелник српске књижевности и Немањин биограф (*Живот Св. Симеуна*). Он је српску црквену територију подијелио на неколико епископија (Зета, Рашка, Хвосно, Хум, Топлица, Будимље, Дебар, Моравица), а за сједиште архиепископије изабрао је новоизграђену Жичу. Основавши и српску високу духовну школу (манастир Хиландар) на Светој Гори, на том надалеко познатом православном универзитету, створио је сигурну подршку културном развоју српске државе у сљедећим вијековима. Сава Немањић је умногоме задужио српску културу и писменост, постајући култно име у српском народу. Његове мошти, које су почивале у Милешеви, Синан-паша је спалио на Врачару 1594. године, а у ослобођеној Србији на овом мјесту је подигнут Храм Светога Саве. Дан Савине смрти (27. јануар) у српском народу се обиљежава као школска слава. Организованим прилагођавањем старословенске норме српском говорном језику, у XI–XII вијеку настаје српска редакција старословенског језика (старословенски „на српски начин“), тзв. српкословенски језик, који ће се његовати у бројним српским књижевним и преписивачким центрима. Но, овај

књижевни језик био је заступљен и у сусједним словенским крајевима, у западном дјелу Видинске Бугарске, у Македонији, али и у несловенским областима, међу Румунима и Шиптарима који у то вијреме немају свој књижевни језик (И. Поповић). Потоњим ширењем српске државе, ова редакција ће се посебно укоренити у Македонији, гдје ће дијелити судбину српске културе све до XVIII вијека, када се, као и на осталим српским теренима, повлачи пред рускоцрквенословенским језиком (Б. Конески). За разлику од старословенских, српскословенске текстове ће обиљежити читав низ српских особености, као вокал ЈУ употреба једног полугласникаУ старијим ћириличким споменицима српске редакције јавља се слово \ („ћерв“), које у старословенској ћирилици није постојало. Слово је створено по угледу на сличан знак из глагољице, гдје је служило у писању страних ријечи (нпр. у јеванђеље, анђел). С обзиром на то да се фонема ћ, као и ħ (ħ, ħ ← *tj, *dj), у српском језику рано јавила у домаћим ријечима као српска одлика (в. V.5), то је ово слово прихваћено као добро рјешење за ћ у српској ћирилици, а касније се јавља и у вријдности ħ (Трифуновић 2001: 182). Управо ове језичке особине налазимо у првом сачуваном књижевном споменику српске редакције, Мирослављевом јеванђељу (1190–1191). Мирослављево јеванђеље је настало по налогу кнеза Мирослава (стрица св. Саве), господара Захумља и дјела Полимља. Не зна се како је од насљедника Мирослављевих доспјело у Хиландар. али се тамо чувало до 1896. године, када је поклоњено српском краљу Александру Обреновићу приликом једне његове посјете манастиру. Није позната судбина јеванђеља од 1903. до 1915. године, но након тога организовано се чува. За вријеме Првог свјетског рата српска војска га је приликом повлачења, заједно са осталим важним документима и националним драгоценостима, носила преко Албаније до Крфа. Данас се чува у Народном музеју у Београду, а један његов лист се налази у петроградској Државној библиотеци. Споменик је писан на пергаменту (181 лист) и састоји се од двостубачног ћириличног текста са богатом орнаментиком (око 300 минијатура и украсних иницијала), за чије се тератолошке форме истиче „велика јасност и пластика“, у поређењу са сличним креацијама из неких других тадашњих културних центара (Кульбакинъ 2008: 37). У илуминацијама су препознати утицаји латинских, ранороманских, романских, византијских и коптских дјела (Д. Милошевић). И неким лексичким особеностима споменик свједочи о раним словенско-романским симбиозама. У јеванђељу се, тако, више пута јавља ријеч (тј. маша, од лат. missa), која се донедавно могла чути код наших католика. Својим правописом

Мирослављево јеванђеље указује на присуство глагољичке традиције, те се претпоставља да је један од ранијих његових приједложака, тј. оригинала, писан глагољицом (Белић 1936). Готово из истог времена је и Повеља Кулина бана (1189), правни документ писан народним језиком. Повеља је сачињена у знак пријатељства и њоме босански бан Кулин пружа трговачке повластице Дубровчанима. Поред краћег дјела на латинском, даје се текст на српском народном језику. И овдје се, као и у Мирослављевом јеванђељу и другим ћириличким споменицима тог периода, на графијском плану препознаје утицај глагољице, присутан у употреби слова „ђерв“ (Новаковић 1904: 401). Ти процеси различитих симбиоза и укрштаја били су видљиви у многим областима српске културе (в. VII.7). Као што су се романски утицаји простирали далеко источније (Босна, Хум, Зета и даље), тако су се византијски простирали далеко на запад, укрштајући се управо преко српских територија. О томе свједоче бројне културолошке чињенице, укључујући и податак да се низ светаца Источне цркве слави у западним областима. Тако се, на пример, Великомученик Стефан слави у Скадру и Дубровнику, Сергиј и Вакх(о) (Срђевдан) у Скадру, Бару, Котору, Дубровнику, а у западним крајевима славе се и Кузман и Дамјан, Св. Димитрије солунски, Св. Атанасије, Св. Теодор и др. И сами заштитници Дубровника и Котора, Св. Влахо и Св. Трифун, представљају дио вјерске традиције Источне цркве (В. Ћоровић). Истраживања старих глагољичких рукописа из појединих хрватских области показала су да је у њима владао ћирило-методијевски, православни црквени обред (В. Јагић). Културни утицаји Источне цркве овдје су могли стизати и преко јужне Италије, „која је дуго живила и развијала се у политичкој и културној сфери хеленског, доцније византијског свјета“ (Тодић 1971: 22). Ипак, нападан приступ Западне цркве Византији, крсташко пустошење и пљачкање Цариграда, те покушај стварања тамошњег Латинског царства (1204), вјероватно је утицало на српску цркву да се у слjedeћем периоду јасније одреди према Риму (Поповић 1939). Такве ставове међу православнима није изгледа ублажила ни доцнија опасност од турске најезде. Већ се на примјеру Мирослављевог јеванђеља и Повеље Кулина бана, насталих готово у исто вријеме, уочава једновремено функционисање и књижевног и народног језика у тадашњој писмености, у оквиру тзв. „вишег“ и „нижег“ стила. Таква паралелна употреба књижевног и народног језика у различитим функционалним стилевима у науци се назива диглосијом, што је модел који је био општеприсутан и у осталим средњовјековним државама овог поднебља. У књижевну литературу ишли су

бројни књижевни жанрови (житија, службе и др.), неговани у манастирским школама те јасно религијски обиљежени (нпр. Мирослављево јеванђеље, Вуканово јеванђеље и др.). Народни језик се посебно његовао у оквиру тзв. правне литературе, у коју су спадале повеље и различити законици писани у српским владарским канцеларијама. Овом кругу литературе, поред Повеље Кулина бана, припада, на примјер, чувени Законик цара Стефана Душана, донесен на саборима у Скопљу (1349) и Серезу (1354). Законик је за оно вријеме представљао модеран правни акт који је уређивао живот у држави. Но, у корпус српске средњовјековне књижевности улазили су и многи поучни списи, превођени и преписивани на српском терену, према којима црква често није била благонаклона, а чији се језик са широким жанровским преливима и различитим осцилацијама кретао између књижевног и народног израза. Међу њима ће се наћи и различите приче и приповијетке (нпр. *Прича о Адаму*, *Прича о Богородичиној смрти*, *Приповетка о Александру Великом*, *Приповетка о Тројан-ском рату*), зборници изрека и поука, али и љекарских савјета, чини и бајања, те рожданици, сановници и трепетници који су од цркве били већ дубоко јеретички обиљежени. Дакле, књижевност и писменост српскословенског периода кретала се у широком језичком луку, од народног до књижевног језика. Оштре функционалне подјеле међу овим стиловима није било. Уводи повеља (тзв. аренге), на примјер, писани су на српскословенском, а у овој литератури је било и естетских књижевних елемената јер су народни и црквени језик биле „две комплементарне варијанте писаног израза“ (Деретић 1983: 98). У науци нема јединственог становишта ни око времена ни око мјеста настанка српске редакције. Када је о времену њеног настанка ријеч, распон претпоставки иде од могућности да је она могла бити „приближна вршњакиња охридске и преславске школе“ (Грицкат 1975: 37, в. VII.5), преко претпоставки о њеном настанку у првој половини XI вијека (Ст. Новаковић), до става да се са формирањем редакције отпочело крајем XI вијека (А. Белић). А. Младеновић сматра да се „с правом претпоставља да се крај X или почетак XI вијека може узети као вријеме настанка српске редакције старословенског језика“ (Младеновић 1977: 3). Различити ставови пратили су и расправу о мјесту настанка српске редакције, која је изнијела више различитих претпоставки. А. Белић је, на примјер, у разматрању овог питања пошао од могуће фонетскографичке корелације у тадашњем српском књижевном језику, што га је навело да за извориште редакције која има само полугласник предњег реда потражи област у којој је у говору опстао само полуглас предњег

реда (тј. полуглас палаталнијег изговора, „близак звуку е“). Овакав приступ је Белића упућивао на област у којој се овакав полувокал и данас чува, тј. на зетске говоре са много архаичних особина, дакле на средњовјековну Зету као једну од српских земаља у којој је могла настати српска редакција. На другој страни, негирајући нужност фонетскографичке корелације, И. Грицкат претпоставља да је српска редакција настала у јужнијим, српско-македонским граничним областима (сјеверније од линије Тетово – Скопље – Кратово), те да се тек касније ширила према западнијим српским центрима. Чињеница да се у српској редакцији јавља само један полугласник, и то полугласник предњег реда, не мора, дакле, бити у супротности са чињеницом да се сјеверно од ове линије и данас чува полуглас задњег реда (мукли вокал близак вокалу а), као континуант дебелог и танког јер (в. V.5). Осим тога, филолози су већ били уочили да се у низу старих српских црквених књига с краја XII и током XIII вијека (укључујући Мирослављево и Вуканово јеванђеље) јављају као рефлекс старог вокалног У (нпр. слунце), који се и данас биљежи у српским говорима из македонског пограничја, што би могло упутити на закључак да су предлошци тих споменика настали у тој области (П. Ивић). Ирена Грицкат проблематизује и досадашњи приступ каталогизацији народних језичких одлика, на једној, и књижевих, на другој страни у текстовима српске редакције, истичући да је ова редакција, посебно на фонетском плану, морала имати више народних језичких одлика него што се на први поглед може закључити. Поједине српскословенске особености, истиче аутор, које се данас не сматрају одликом српског (народног) језика, чувале су се некада у народним говорима и сјеверније од линије Тетово – Скопље – Кратово, те су могле као жива језичка црта карактерисати и прве споменике настале на овом, српском терену. Штавише, у овој су зони, која и данас има типично српску језичку одлику некада паралелно опстајале и консонантске групе ШТ, ЖД ← *tj, *dj (исп. топониме Драгобужде и Тибужде код Врања, Побужје код Скопља, са старим антропонимима у основи, нпр. према Радобуђа код Ариља), којима ће се одликовати старословенски текстови, али не и тадашња већина српских народних говора. Језичке (пре свега фонетске) промјене у периоду у којем је настајала српска редакција биле су крупне (в. V.5) и морале су се одразити у писмености. Но, период српске редакције трајао је све до у XVIII вијек, и то на прилично широком подручју (в. 2), те она није могла бити језички или ортографски потпуно јединствена. Отуда се овај период одликује постојањем различитих језичко- правописних школа. Речено је, на примјер, да се већ у најстаријим

српскословенским текстовима јусови не јављају у својој основној, назалној вриједности, биљежи се један полугласник, обично (= 3, 2), слово \ (= ђ) (в. 2), али се у овом периоду негује и низ других, претежно правописних црта, као што је употреба појединих слова у двострукој вриједности, у зависности од позиције у ријечи. Овакав начин писања у науци се обично назива зетско-хумском правописном школом (крај XII и XIII вијек), и он се најдуже задржао у Босни (А. Белић). (У новјим радовима писменост овог поднебља сврстава се у босанско-хумски правописни тип.) Он карактерише најстарије српске споменике и у великој мјери прати глагољско правописно наслеђе (исп. Трифуновић 2001: 183). Нешто доцније (посебно XIII и XIV в.), у канцеларијама Рашке је овај правопис унапређен. Поред широког прихватања претходно већ унеколико употребљаваних знакова к, г за ћ и ђ (тј. умјесто \), те коначног одбацивања јусова, у оквиру ове правописне школе посебно ће бити спроведено разликовање у писању q (тада вјероватно још увијек у вриједности неке врсте широког е) и (умекшани консонант испред а) на почетку ријечи или слога, односно е, и по истом принципу. Ово уклањање двогласних слова био је важан искорак у даљем унапређивању фонолошког правописног принципа. Сматра се да је за почетак рада на овој новој ортографији заслужан Сава Немањић, а ова школа се у науци назива **Рашком правописном школом**. Но, и поред територијалне разудености српског народа, видљиво је да су у корпусу средњовјековних споменика стандардолешки процеси вођени и са циљем обједињавања српског културног простора. На то су указали примјери уједињавања српског писаног наслеђа у екавици, која се биљежи и у споменицима писаним у ијекавским српским областима (Стојановић 2005). Немањићи период донио је буран економски развој и територијално јачање српске државе, која је убрзано напредовала од кнежевине преко краљевине до царевине. Под царем Душаном српску државу су чиниле широке области централног и јужног Балкана, а на црквеном плану српска архиепископија се прогласила патријаршијом (1346), чиме је српска држава исказала тежњу да буде непосредни наследник Византије. Снажан развој српске државе и културе битно ће бити успорен надирањем Турака Османлија из Мале Азије на Балкан половином XIV вијека. Изгубивши битку на Марици (1371), српска држава је најпре остала без Македоније, коју је у претходном периоду дубоко прожелела својом културом. Ипак, Србија је и као турски вазал за вријеме деспота Стефана Лазаревића (владао 1389–1427), сина кнеза Лазара, и Ђурђа Бранковића (владао 1427–1456), још увијек била економски стабилна. „То је вријеме када се и у српском

друштву осјећала активност грађанске класе, када се развијала књижевност и писменост уопште, сликарство, архитектура и музика, и када културни живот у Србији уопште доживљава свој најјачи успон“ (Тадић 1971: 23). Ова слика је, међутим, била измењена коначним сломом српске државе (падом Смедерева 1459), што је праћено и укидањем Српске патријаршије, односно њеним потчињавањем Охридској архиепископији. Залагањем Мехмед-паше Соколовића, Србина родом, она је 1557. године била обновљена и призната су јој стара права и од Порте и од грчке цркве. За патријарха је постављен Соколовићев брат Макарије. Улога обновљене Српске патријаршије била је врло значајна за српски народ. Она је сада своју црквену власт простирала над Србијом, сјеверном Македонијом, југозападном Бугарском, Сремом, Банатом, Бачком, Славонијом, Ликом, Крбавом, Босном, Херцеговином, Далмацијом. Допустивши обнову Српске патријаршије, Порта јој је „дозволила и право јурисдикције све докле је допирало становништво српско у границама Турског царства“ (Поповић 1939: 353). И поред слома српске државе, њена црква је, дакле, остала културни стожер и духовни ујединитељ српског народа, настављајући са својом културном и просвјетном мисијом. Званични језик Патријаршије, својеврсне „националне аутономије под видом аутономије црквене“ (Исто: 356), био је српски. Не чуди, отуда, податак да је српски (углавном понародњен) био службени језик и на султановом двору, а забиљежено је да се на српском језику одвијала преписка и међу турским функционерима (И. Поповић). То свакако говори и о снажној заступљености Срба, односно званичника српског поријекла у турској државној власти. Ипак, 1766. године Патријаршија је поново укинута и потчињена грчкој Цариградској патријаршији. Тек са устанцима против турске власти почетком XIX в. српски народ започиње борбу и за обнову своје цркве.

У периоду од XV до XVII вијека српскословенски текстови све више показују разлику у односу на претходне правописне принципе, а у одређеној мјери биљежи се и тежња ка архаизацији. Устоличује се употреба низа грчких слова (нпр. ξ „кси“, ψ „пси“, ω „омега“, посебно у писању грчких имена и термина) и надредних знакова (укључујући и акценте), редовно се пише зарез по угледу на грчки правопис и др. Својеврсну новину представља писање дебелог јер у гласовној вриједности (тј. у вриједности вокала а,), поред и тада употребљаваног танког јер као безгласног слова што је имало своје пандане у бугарској

правописној традицији. Овај правопис назван је у србистичкој науци ресавским, по манастиру Ресава (потоња Манасија), који је био средиште тадашње српске писмености. За ову културну дјелатност везује се име Константина Филозофа (Константин Костенечки) који је избјегавши од „бугарских страна“ боравио на двору деспота Стефана Лазаревића, као што су и многе друге бугарске избјеглице пред турском најездом налазиле уточиште у тадашњој Србији. У манастиру Ресава, деспотовој задужбини, К. Филозоф је организовао књижевну, правописну и преводилачку дјелатност. Он је добро познавао балканске језике, а у свом раду показао је и познавање српске фонетике и дијалеката, због чега је назван првим српским дијалектологом (Грицкат, Радуловић 1972). Његова филолошка интересовања изнедрила су расправу Сказаније о писменех, која програмски оцртава његов рад. Слово или знак који се не налази на свом мјесту, каже се већ у предговору, је „као дом без господара“ (према Трифуновић 1972: 477). Његов интерес за тачност у изражавању (нпр. разликовање хомонимних ријечи помоћу одређених знакова, увођење знака за навођење туђих ријечи и др.) доводи се у везу са хезихастичким духовним покретом. **Хезихасти** су развијали посебно осјећање за ријеч, јер „правилно назвати код њих је значило разумијети“ (Грицкат-Радуловић 1972: 495), што је као идеја водиља било познато већ Платоновом и Аристотеловом учењу. Такво приступање језику проповиједне литературе, које није изостајало ни у претходним периодима, било је посебно важно јер је могло спријечити произвољности које су претиле да црквене преводе удаље од изворног учења и тако их окрену пут црквене јереси и раскола, са којима се сукобљавала још црква Немањиног времена. Правопис ресавске школе, у међувремену унеколико реформисан, одликовао је српску писменост готово све до половине XVIII вијека, до тзв. војвођанског препорода код Срба. Иако је ово значило крај богате српскословенске културе, њени језички трагови остали су да живе у лексици народног језика, а многе од тих ријечи (нпр. *мошти*, *општина*, *свеишеник*, *вавијек*, *васкрснути*, *Васкрс*, *сабор*, *сздати*, *самрт* и др.), забиљежио је и В. Карацић у свом *Српском рјечнику* (1818). Историјске прилике нису ишле на руку очувању српског писаног наслеђа. Има претпоставки да је оно најстарије (XI–XII в.) страдало већ под Византијом, у периодима појачаног грецизирања Јужних Словена (В. Мошин, А. Младеновић). Потоње вишевијековно османлијско запосједање српских области није могло пружити боље услове за очување српске културне баштине, али је и новији период, обиљежен бројним ратовима, такође био неповољан за њено очување. У шестоаприлском

њемачком бомбардовању Београда 1941. године, када је изгорела Народна библиотека, српски народ је остао и без своје најбогатије збирке српских средњовјековних рукописа. Рађање нових нација међу Јужним Словенима, или тежња за учвршћењем и ширењем већ постојећих, резултовало је невиђеним својатањем српске средњовјековне културне баштине (међу писаним споменицима нпр. Маријиног јеванђеља, Мирослављевог јеванђеља, Повеље Кулина бана и др.), често уз благонаклоност спољних чинилаца, и самих већ традиционално заинтересованих за друкчије национално-политичко устројство Балкана. Ипак, стара српска писменост је привлачила и привлачи бројне генерације српских, и не само српских истраживача. Међу њима су, по правилу, истакнути и надалеко познати научници, као Владимир Мошин, Ирена Грицкат, Димитрије Богдановић, Александар Младеновић и др. **Владимир Алексијевич Мошин** (Петроград 1894 – Скопље 1987), руски емигрант, боравио је од 1921. године у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији). Бавио се историјско-филолошким дисциплинама, посебно византологијом. Дипломирао је у Београду (1922), а докторирао у Загребу (1928). Радио је на Филозофском факултету у Скопљу, а затим, до Другог свјетског рата, на Универзитету у Београду. Од 1947. је сарадник Историјског института САНУ и директор Архива ЈАЗУ. Руководио је Археографским одјељењем Народне библиотеке у Београду, радећи на организованом описивању словенских рукописа, и помагао наставну дјелатност на Групи за библиотекарство Филолошког факултета у Београду. На београдском Филозофском факултету је држао курсеве из словенске палеографије, историје илуминације, повеза и водених знакова. Међу његовим бројним радовима издвајају се: *Грчке повеље српских владара* (са А. Соловјевим, Београд 1936), *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I–II* (Zagreb 1952–1955), *Рукописи Пећке патријаршије* (Приштина 1969) и др. Међу њима се налазе и приређена издања (нпр. Душановог законика, или Летописа попа Дукљанина).

Ирена Грицкат (Београд 1922 – Београд 2009), рођена у породици руских емиграната, студирала је на групи за српскохрватски језик и књижевност Филозофског факултета. Била је ђак А. Белића и Р. Бошковића, а своју професионалну дјелатност везала за Институт за српски језик САНУ и рад на академијном рјечнику. Била је начелник Археографског одјељења у Народној библиотеци Србије и истраживала је српско писано наслеђе у

фондовима манастира Дечана и Академије наука у Букурешту. Била је члан САНУ. Објавила је више монографија, међу којима *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику* (Београд 1954), *Чајничко јеванђеље* (Београд 1971), *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима* (Београд 1971), *Студије из историје српскохрватског језика* (Београд 1975) и др.

Димитрије Богдановић (Београд 1930 – Београд 1986) био је историчар и књижевни историчар. Завршио је Богословски и Правни факултет у Београду, а докторирао је на београдском Филозофском факултету. Радио је као библиотекар текстолог у Археографском одјељењу Народне библиотеке Србије, којим је једно вријеме и руководио. Своју професионалну каријеру везао је затим за Филозофски факултет, гдје је у звању редовног професора предавао Старословенски језик са ћирилском палеографијом. Бавио се српском средњовјековном књижевношћу и културом, те проучавао српско средњовјековно рукописно наслеђе у земљи и иностранству. Приредио је низ критичких и популарних издања старих српских текстова и дао значајан допринос савременој српској археографији и текстологији. Међу бројним његовим дјелима налазе се *Законик цара Стефана Душана*, *Струшки и Атонски рукопис* (1975), *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (1978), *Историја старе српске књижевности* (1980), *Књига о Косову* (1985) и др. године 1985. изабран је за редовног члана САНУ.

3. ОД СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ КА ПРОСВЕТИТЕЉСКИМ ОКВИРИМА СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ

1. Нови друштвеноисторијски услови крајем XVII и почетком XVIII вијека имали су снажан одраз на стање у српској култури. Срби из свих крајева под турском окупацијом, уздајући се у аустријско-турско непријатељство, нудили су своје војничке услуге Аустрији, бивајући спремни да ратују о свом трошку за рачун Аустријанаца, и то не само против Турака већ и на другим аустријским ратиштима (Ову тему у свом књижевном дјелу упечатљиво је обрадио Милош Црњански.) Међутим, и у случајевима када су најревносније служили

Аустријанце и подносили велике жртве, однос аустријских власти према Србима био је суров, што је често подразумијевало и фаворизовање других народа под турском влашћу, на штету српског. Аустријска власт је злоупотребљавала снажна хришћанска и антитурска осјећања у Срба, силом их присиљавајући да прихвате католичку вјеру, те врбујући за ово и српске епископе. Српском народу Аустрија је често ускраћивала обећаване привилегије, гајећи неповјерење према њему, али ће православно српство бити главна оружана снага на Војној граници која је 1699. године почела да се образује као војни аустријски и европски бедем према Турској. Тако су Срби „упорно од Турака бранили католичку Европу а од исте Европе своју етничку и вјерску припадност, везаност за српску традиционалну културу и православље, дакле, за Исток“ (Гавриловић 1998: 214). Због овако тешког положаја под Аустријанцима, избегли Срби су се неретко враћали у Турцима окупирану Србију. Већ у једном документу из 1688. године сегедински заповедник Нехем извјештава своју команду „да се у Баји скупило било око 1500 католичких Срба (Буњеваца), али су тамошњи заповедници својим не човјечним поступањем учинили да је 600 Срба одбјегло натраг у Турску и више ни један Србин неће да дође“ (Ивић 1929: 274).

Након ових опсежних српских сеоба **1690.** године, под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића, и потом **1739.** године, под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом, знатно је оснажено српско присуство у Угарској. Велика сеоба Срба из 1690. године најавила је измијештање српске и онако слабе економске и културне моћи из окупиране Србије у Угарску, те отворила ново раздобље српске културне историје. У оваквим условима, док у првој половини XVIII вијека увелико дотрајава српска средњовјековна култура, предвођена у књижевности српскословенским језиком (још увијек добро заступљеним у дјелима Г. С. Венцловића), готово паралелно се зачињу услови за настанак нове културолошке епохе, која ће подразумијевати и непосреднији додир са западноевропском културом. За разлику од стања у претходним вијековима, за само један вијек од Велике сеобе српска култура је прошла кроз врло динамичне етапе које су се непосредно одражавале на књижевнојезичком плану. Масовни долазак Срба у Будим, Пешту, Сентандреју није могао проћи без присуства српске писмености на народном језику (нпр. у цеховској, општинској и др. администрацији), чиме се, уосталом, одликовала и писменост осталих српских области. Ипак, без својих школа, књига, учитеља или

штампарија у јужној Угарској, притиснути и уцјењивани угарском влашћу и католичком црквом, Срби су били приморани да се обрате „једновјерној“ и „једнојезичкој“ Русији која је и у претходном периоду помагала српске монахе и српску цркву. Београдски митрополит Мојсеј Петровић обратио се 1718. године цару Петру Великом молбом за помоћ у књигама и учитељима. Међу угарске Србе тако стижу руски учитељи и уџбеници на црквенословенском који се неговао у Русији, тј. рускословенском (тзв. славенском), за који се тада сматрало да представља првобитни словенски књижевни језик (Ћирило-методијевски старословенски), дакле, у неку руку, и стари српски језик. Отуда се у културолошком смислу овај језик није могао сматрати страним у српској средини. Прву школу на рускословенском („славенску школу“) отворио је **Максим Суворов** у јесен 1726. године у Сремским Карловцима, а идуће године је држао предавања и у Београду. Читаву деценију је Суворов остао међу Србима, а у међувремену је и **Емануил Козачински** са својим сарадницима отворио такву школу (Сремски Карловци, 1733–1739). Још 1724. године стигли су уџбеници из Русије. Учени Срби, углавном богослови, окупили су се, тако, око новог књижевног језика, који је почео потискивати српскословенски. Овај језик постаје убрзо и језик богослужења српске православне цркве, у којој се функцији одржао до данас. Он је, међутим, био прилично удаљен од српског народног језика, па и српскословенског. Њега су, на примјер, на плану изговора одликовали рускословенски рефлекси старих полугласа, као у примерима *дeнь* (‘дан’), *сонь* (‘сан’); изговор (а) на мјесто назала *е*, као у имја (‘име’), *жатва* (‘жетва’); вокал *јат* (ѣ) (у српскословенском одавно стабилизван у *е*) изговаран као ‘е (што се у српској употреби сводило на је: *вјера* ‘вера’), посебности у вези са вокалним *р* и *л* (*верхъ* ‘врх’, *долгъ* ‘дуг’), или старом групом (шт) која се изговарала као *шч* (*ишчу* ‘иштем’) и др. На другој страни, овај идиом је међу образовним сијветом (углавном клером) саобраћао на широком православном простору од јужне Угарске до Русије. (Ј. Рајић ће тако истаћи да он пише „славенски“ како би га разумјели сви „Славјани“,). У то су се укључивала и књижевна дјела која Срби почињу стварати на овом језику, а у одређеној мјери и она из старије српске књижевности која се тада преводе на овај језик (М. Павић). Међу познатијим српским писцима који дио свог књижевног стваралаштва штампају на рускословенском истичу се Захарија Орфелин, Павле Јулинац, Јован Рајић и др.

Ипак, неподобност овог језичког модела у српској језичкој средини, посебно за младу српску грађанску класу и књижевнике свјетовњаке, имала је за посљедицу његово приближавање српском народном језику, тачније, одразила се на све чешће мијешање српских народних црта са рускословенским. То је био природан пут демократизовања пређашњег књижевнојезичког модела, што је било праћено и мијењањем друштвених оквира постепеним измијештањем културне оријентације угарских Срба према Западу и филозофији просветитељства. Овај мјешовити књижевни језик, познат у науци као славеносербски (тј. славеносрпски), функционисао је, тако, као својеврсни грађански језички израз (Civilsprache), према коме су као својеврсне опозиције опстајали и „црквени“ и „простонародни“ српски језик, чинећи заједно неку врсту међусобно организованог система стилова – **високог, средњег и ниског**. Славеносербски језик се, тако, као престижни језик, препоручивао интелегентнијим, васпитанијим и образованијим дијеловима српског народа. Овакав теоријски приступ износи Теодор Јанковић Миријевски 1781. године у меморандуму упућеном цару Јосифу II, а у сличном тону наступа 1805. године и сам митрополит Стефан Стратимировић у писму Д. Обрадовићу. Славеносербски је тако, обезбјеђивао и извјестан континуитет са књижевном традицијом православља, супротстављајући се, у исто вријеме, настојањима аустријских власти не само да наметну латиницу, већ и „да се уведе народни језик, као код католичког становништва, што се српској публици чинило као покушај 'шокчења' и предигра унијаћења“ (Историја 1986: 87). Аустријске власти су, наима, посебно поспјешивале књижевност на народном код православних Срба, јер је то отварало врата католичкој вјерској пропаганди са запада, те потребном јужнословенском јединству које је Аустрији било нужно у њеном даљем раду на политици „продора на исток“ (Drang nach Osten). Поред тога, у његовању књижевне традиције у Срба аустријске власти су видјеле опасност од руског утицаја на Јужне Словене и руског политичког присуства на Балкану. Иако парадоксално, код Срба то није могло проћи без стварања својеврсне одбојности према продирању сопственог народног језика у књижевност, што ће искусити и Доситеј Обрадовић и, посебно, Вук Карацић у сукобима са српском црквом. Славеносербским су, тако, штампали своја дјела Захарија Орфелин, Атанасије Стојковић, Никола Стаматовић и други. У овом језичко-културолошком корпусу наћи ће се и дјело Милована Видаковића (1780–1841), Србијанца родом, који је „централна појава у најранијем раздобљу историје српског романа“ (Деретић 1983: 202). И почечи

српске штампе (*Сербскија новини 1791–1792*, *Славеносербскија вједомости*, 1792–1794) везани су управо за овај књижевни језик. Гласовни систем овог језика био је у начелу српски, а српски је добрим дјелом био и морфолошки план, док су графија и правопис то понајмање били. И основни лексички фонд овог језика био је српски, ако није ријеч о лексици апстрактног значења у којој су обично учествовале рускословенске, или руске ријечи. Сам по себи, славеносербски је, отуда, представљао прилично несистематичан и неорганизован језички модел у којем су се на свим језичким нивоима мијешали српски, рускословенски и руски, стварајући низ вјештачких, хибридних ријечи (исп. вострептао, человјеческог и сл.). Употреба рускословенизама требало је да обезбеди „виши стил“ књижевног израза, али је лако кретала пут нејасноћа и двосмислености. Против оваквог језика, који није ни могао имати своју граматику, бориће се Д. Обрадовић и посебно В. Караџић, трасирајући пут свеопштој употреби српског народног језика у књижевности и писмености. Период послје Велике сеобе обиљежен је, дакле, бурним културолошким процесима у којима су се мијешали елементи „старог и новог, духовног и свјетовног, средњовјековног и модерног, црквеног и грађанског“ (Деретић 1983: 165). На то указује чињеница да су се код једног истог писца, у зависности од његових тематскожанровских усмјерења, често јављали различити књижевнојезички типови.

Захарија Орфелин (1726–1785), стваралац енциклопедијског духа (књижевност, ликовна уметност, музика, историографија, штампарство, економија, медицина и др.), писао је, тако, на рускословенском, руском (књижевном), славеносербском и српском (народном) језику. Својим просвјетитељским приступом Орфелин је вјесник новог времена јер се у предговору његовог *Славеносербског магазина* (Венеција 1768), првог српског часописа, залаже за то да наука буде доступна читавом народу, а да се језик књиге приближи читаоцу. У том свјетлу, уочљиво је и присуство прилично „чистог“ народног језика у књижевности почетком XIX вијека у дјелима појединих писаца (Д. Обрадовић, С. Текелија, Ј. Вујић, М. Видаковић и др.), при чему он доминира у дјелима са свакидашњим темама, док је слабије заступљен у филозофским тематским садржајима, као и у насловима, формулама учтивости и сл. Осим тога, један корпус лексема се готово био уобичајио у рускословенској форми на ширем жанровском плану (нпр. помилованије, просвјешченије, возраст, совјетник, љубезни, човјечески, дружество и др.). Па и доцније, у документима и кореспонденцији устаничке Србије ствараним за унутрашње потребе (писма, пресуде, уредбе, тапије,

потврде), који су писани и народном језику, биљеже се рускословенске ријечи (правитељствујушчи совјет, верховни вожд, књаз и сл.). „Тако се још у доба првог устанка закорачило ка оном укоченом званичном језику, засићеном рускословенским елементима, који ће господарити у Србији све до педесетих година XIX стољећа“ (Историја 1981: 317–318). Но, у читавом овом политички и културолошки сложенем периоду, који почиње Великом сеобом и завршава се појавом Вука Караџића, као представници различитих књижевних језика посебно се издвајају три културна ствараоца – Гаврил Стефановић Венцловић, Јован Рајић и Доситеј Обрадовић.

Српска књижевност на угарском терену прве половине XVIII вијека још увијек ће неговати традиционалну, византијску поетику у оквиру бројних средњовјековних жанрова (житија, беседа, хроника, црквене поезије и др.). Типични представник те завршнице вишевијековне српскословенске културе је: **Гаврил Стефановић Венцловић** (око 1680–1749), сентандрејски проповједник и писац, преводилац и беседник, који је на сјевер Угарске дошао млад, ношен матицом Велике сеобе. Настављајући традицију средњовјековне диглосије, његов књижевни рад обухвата два прилично јасно одвојена књижевна корпуса – један писан српскословенским и други писан народним језиком, „на службу сељаном некњижевним“, тј. „просто србским језиком, а не по књишки скривено“, како биљежи у својим текстовима. Такво двојство као да помало симболично оличава и његово презиме: облик Стефановић (гр. стефанос 'венац') понародњен управо гласи Венцловић. Науку је посебно привукао Венцловићев књижевни опус писан народним језиком. Овдје он обрађује библијске приче, житија, догађаје из византијске историје и богату црквенословенску књижевност коју успијева прилично успјешно, често слободним преводом, да пренесе народним језиком. Притом, он у сваком тренутку води рачуна како да се што више приближи својој пастви, њеним свакодневним трпњама и невољама, остављајући вриједна свједочанства о тадашњем животу угарских Срба. За Венцловића је због тога казано да је писао „народним српским језиком, ванредно лијепим и чистим“ (Selimović 1987: 7), назван је и једним од „истакнутих мајстора српске прозе“ (Деретић 1983: 170–171), па и „једним од највећих међу српским писцима“ (Историја 1986-IV/2: 74). У тим Венцловићевим текстовима присутно је и читаво богатство дијалекатске лексике везане за свакодневни живот тамошњих Срба. Но, ту је и лексика везана за апстрактне појмове, тако неопходна у

књижевнојезичкој надградњи, коју аутор вјероватно и сам по потреби ствара, а управо ће недостатак ове лексике нешто касније, у процесу формирања српског књижевног језика, уочити и сам Караџић (Радић 1988). Венцловићеви рукописни зборници писани народним језиком препуни су фолклорних елемената (нпр. пословица, изрека), а у богатом народном вокабулару са тадашњег српско-угарског терена среће се и страна лексика – бројни турцизми (нпр. аманет, берићет, пазар, пенцер, фајда), германизми (биртхауз, панцир, фришкост) и хунгаризми (биров, варош, фела) (Јовановић 1911). Та Венцловићева окренутост народном језику исказана је и његовом тежњом да у својим текстовима користи поједностављену графију. Од шест слова која је Караџић унијео у нову српску графију, Венцловић, у ствари, већ користи три. Он ће прије Караџића спровести разлику у писању /ћ/ и /ђ/ (иако недоследно), преобликом горњег дјела слова (барјачића), а не доњег, како је касније учинио Караџић, а употребљаваће и слово ц, које се већ јављало у појединим споменицима. Сва та озбиљност оваквог културолошког приступа као да указује на тежњу за превазилажењем књижевних хоризоната развијаних у оквиру средњовјековне диглосије. Венцловићево књижевно дјело, међутим, није штампано, те није могло имати утицај на даље књижевне и културне токове међу Србима. Оно је и данас, послје више од два и по вијека од Венцловићеве смрти, тек дјелимично представљено широј публици.

Истакнути представник рускословенског културолошког периода је: **Јован Рајић** (1726–1801). Рођен је у Сремским Карловцима, гдје се школовао код Е. Козачинског, а затим наставио школовање у различитим мјестима, завршивши најзад и кијевску Духовну академију. Након дугогодишњег наставничког рада (Карловци, Нови Сад, Темишвар), који је укључивао и активности на организацији српских теолошких школа у Аустроугарској, повукао се у манастир Ковиљ код Новог Сада. Поред богатог рада у области православне теологије, огледао се у многим књижевним родовима, у прози, драми, посебно барокној поезији. У духу свог времена, Рајић показује интерес и за српску историју и њено величање, што треба да пробуди национални дух народа и извуче га из свакојаког незнања. Рајићеву историографску дјелатност обиљежило је обимно дјело *Историја разних словенских народа наипаче Болгар, Хорватов и Сербов* 1768), објављено доцније у четири књиге (Беч 1794–1795). Ријеч је о синтези пређашње историографске литературе (међу којима су Хронике Ћ. Бранковића, Летопис попа Дукљанина, Краљевство Словена М.

Орбина и др.) и дјелу које је снажно утицало на потоњи историографски, али и књижевни рад у Срба (М. Видаковић, Ј. С. Поповић и др.). Иако писана недовољно разумљивим језиком, Историја садржи родољубиву и просвјетитељску ноту, али критички указује на неслогу и необразованост српског народа, на једини начин да се у будућности избегну погрешке прошлости јесу подизање науке, просвјећивање народа“ (према Деретић 1983: 180). Ипак, у тој разапетости између цркве и просвјетитељства, под будним оком аустријске власти, Рајићу је било потребно много тактичности. Сам наслов његове историје, јужнословенски интониран, уз помињање Срба на крају наслова, понегде се тумачи ауторовим опрезом према Бечу који је у профилисању српске културе имао важну ријеч (К. Марицки Гаћански). „Учени Рајић“, како је називан, писао је и славеносербским, али и народним језиком, јасно функционално раздвајајући различите књижевнојезичке моделе. Тако, „илирички, то јест простоје нарјечије или дијалект српски, вјерски свјетских, дјелах употребљајетсја“ – истиче Рајић у својој Историји (према Младеновић 1997: 128). Међу Рајићевим текстовима писаним на народном, посебно мјесто припада историјско-алегоријском спјеву *Бој змаја са орлови* (1791). Овај обиман спјев у пет певања (са преко хиљаду и по стихова), испјеван у пољском тринаестерцу и на махове у шаљивом тону, обрађује збивања из тадашњег рата (1788–1791/92) Аустрије и Русије против Турске. У описивању низа тадашњих битака нашле су се и оне у којима су ослобађани Београд и Србија, и у којима су српски добровољци поднијели главни терет („Мухамед под Београдом / војује с цесарци; / Али и ту осећа / тко су то јунаци“). Штавише, Рајићев спјев је управо и написан поводом ослобођења Београда и сјеверне Србије од стране аустријске војске 1789. године, што је у ауторовом тексту требало да најави „повратак хришћанске цивилизације у српским земљама на Балканском полуострву“ (В. Стојанчевић). На захтјев аустријских власти, Рајић је за православни „илирски народ“, на језику врло блиском народном, објавио уџбеник – *Катихизис мали* (датиран годином 1774, изашао 1776. године у Бечу). Кроз питања и одговоре он је требало да пружи младима основна знања о вјери. И у Рајићевим дјелима са свјетовним темама, намијењеним ширим народним слојевима, народни језик је био незамјенљиво средство. Јован Рајић („предраго и пречесно име“, како биљежи Д. Обрадовић), заинтересоваће својим прегалаштвом и В. Караџића. Без обзира на неповољне Караџићеве оцјене језика његове Историје, Рајић ће низом својих дјела бити заступљен и у Караџићевој приватној библиотеци.

У низу истраживача који су се бавили књижевношћу и писменошћу угарских Срба, посебно се издвајају Милорад Павић и Јован Деретић.

Милорад Павић (Београд 1929 – Београд 2009) био је историчар књижевности, књижевник и преводилац, професор Филозофског факултета у Новом Саду и Београду. Завршио је студије Филозофског факултета у Београду, докторирао на Филозофском факултету у Загребу с тезом *Војислав Илић и европско пјесништво* (1966). Био је члан САНУ. Међу његовим објављеним дјелима из области књижевне историје налазе се: *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)* (Београд 1970), *Гаврил Стефановић Венцловић* (Београд 1972), *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма* (Београд 1979) и др. Приредио је издање Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу* (Легенде, беседе, песме) (Београд 1966).

Јован Деретић (Ораховац, Требиње 1934 – Београд 2002) био је књижевни историчар, професор Филолошког факултета у Београду. Докторирао на Филолошком факултету са тезом *Композиција Горског вијенца* (1965). Био је један је од покретача часописа (1968) и његов главни уредник. Објавио је књиге: *Доситеј и његово доба* (1969), *Поетика Доситеја Обрадовића* (Београд 1974), *Српски роман 1800–1950* (Београд 1981), *Историја српске књижевности* (Београд 1983; 2002), *Горски вијенац П. П. Његоша* (Београд 1986), *Поетика српске књижевности* (Београд 1997), *Поетика просвећивања. Књижевност и наука у делима Доситеја Обрадовића* (Београд 1989), *Културна историја Срба* (Београд 2001) и др. Деретић је, као мало ко међу његовим савременицима, подједнако зналачки и аналитички улазио и у књижевна и у језичка питања везана за XVIII и XIX вијек.

4. ПРОСЈЕЧЕНОСТ И ПОЧЕЦИ НОВЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Све до 70-их година 18. вијека српска просвјета и књижевност задржале су претежно црквени карактер. Промјене које су тада наступиле дошле су извана, под притиском. Културна и религиозна оријентација Срба према Русији није одговарала интересима Аустрије, као што јој није одговарала ни чињеница што су Срби живили у некој врсти политичке и културне изолације, и зато је предузела кораке да их што чвршће укључи у друштвено-политички и културни живот монархије, да их интегрира. У том су циљу 70-их година, за владе **Марије Терезије**, извршене значајне реформе у српском друштву; умјесто црквених створене су грађанске школе, укинута су неки манастири, црквени празници сведени су на минимум, у Бечу је отворена штампарија за Србе (1770).

Те мјере, упркос отпору на који су наишле у народу, одиграле су значајну улогу у развоју српског друштва и српске културе. Оне су отвориле пут новим, свјетовним утицајима и продору западне културе међу Србе. Кад је цар Јосиф II, у тежњи да цјелу империју уреди у складу с филозофском доктрином просвјећеног апсолутизма, спровео исте или сличне реформе у цијелој држави, посебно кад је чувеним Патентом о толеранцији изједначио пред законом све вјероисповести у земљи, тај покрет одозго добио је одушевљене присталице међу напредним Србима.

Јозефинизам:

као антиклерикални, просветитељски покрет обухватио је све народе Аустрије, али је можда управо код Срба наишао на најповољнији пријем. Наша књижевност укључује се преко њега у широки покрет европске просвјећености.

У њу продиру најважније просветитељске идеје и тежње: демократизација културе, филозофска критика стварности, оријентација на морална и политичка питања, схватање науке као свјетлости која ослобађа човјека из мрака незнања, осуда вјерских гоњења и прихватање толеранције као основу просвјећене политике.

Те идеје испољиле су се већ у последњој фази рада Захарија Орфелина, од *Славносербског магазина* (1768), али тада нису имале већег одјека. Њихов пуни живот у нашој књижевности почиње тек с појавом Доситеја Обрадовића, најзначајнијег нашег писца 18. стољећа, зачетника нове српске књижевности.

5. ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ

Доситеј (крштено име **Димитрије Обрадовић** (1739-1811) не сам књижевним радом него и животом на карактеристичан начин обиљежава велик преокрет који доживљава српски народ у посљедњим деценијама 18. и почетком 19. стољећа.

Рођен у Чакову (данашња Румунија), рано оставши без родитеља, он је још као дијете

Испољио двије своје велике љубави, према књигама и према путовањима.

Под утицајем светачких житија, која је са страху читао, отишао је у манастир Хопово на Фрушкој гори (1757), гдје се замонашио а након три године, разочаравши се у калуђерски живот, побјегао је из манастира. Неколико година боравио је по српским селима у сјеверној Далмацији као учитељ. Одатле је отпутовао у грчке крајеве (1765): боравио је на Крфу, посетио Свету Гору и манастир Хиландар, три године учио у једној грчкој школи у Смирни. Послије тих својих источних путовања вратио се у Далмацију, а одатле кренуо на запад (1771):

Шест година провео је у Бечу и отприлике исто толико по другим мјестима Царевине, Путовао по Средоземљу да би, преко Румуније и Пољске, стигао у Пруску (1782).

На универзитетима у Халеу и Лајпцигу слушао је предавања двиј године, а затим пошао даље на запад, у двије европске метрополе, Париз и Лондон; обилазио је потом разне њемачке крајеве, посетио западну Русију, а од 1789. на дужи се вријеме настанио у Бечу. На тим путовањима Доситеј је стекао широко образовање и научио многе језике, знао је оба класична језика, грчки и латински, а од живих, поред румунског, који је научио још у дјетињству, – италијански, њемачки, француски, енглески и друге.

Из Беча је прешао у Трст (1802), гдје су га тамошњи Срби позвали за учитеља.

Интересовао се за прилике у устаничкој Србији од почетка, скупљао помоћ устаницима, а затим и сам прешао у Србију (1807), гдје је учествовао у политичком, културном и дипломатском животу земље.

Умро је као **први министар** ("попечитељ") просвјете у првој устаничкој влади. Књижевним радом Доситеј се почео бавити још у Далмацији, гдје је оставио неколико списа, међу којима је најзначајнија *Ижица* (1770), књига по форми и идејама у духу црквене традиције, али написана на чистом народном језику. Ниједно од тих дјела није штампао. Књижевно-просветитељски рад на широком националном плану и на новим основама започео је 1783, објављивањем *Писма Харалампљу и Живот и прикљученија*.

Прво је његов просвјетитељски манифест. У њему је одбацио црквенословенски као народу неразумљив језик и заложиио се за увођење народног језика у књижевност. У другоме је описао свој живот, изнео доживљаје свог дјетињства и младости. Након пет година дао је продужетак тог дјела (1788).

Доситејев *Живот и прикљученија* пружа и више и мање од обичне аутобиографије. Непотпуно и оскудно у изношењу појединости из пишчева живота, непоуздано у чињеницама и хронологији, ово дјело у ствари доноси у аутобиографском оквиру најпотпунију експликацију Доситејева просвјетитељског учења примијењеног на српске прилике. У првој "части", до бјекства из Хопова, Доситеј се само овлаш задржава на својим доживљајима да би поводом њих, у облику философског дијалога или наравоученија, изложио своју идеолошку критику манастира, монаштва, народног сујеверја и других појава, с једне, те развио своје идеје о слободном мишљењу, васпитању појединаца и просвјећивању народа, с друге стране. Само су поједини дијелови наративно шире развијени било на анегдотско-хумористички начин било у виду патетичне сентименталне исповести. Друга "част", гдје су обухваћена Доситејева путовања, написана је у епистоларној форми, карактеристичној за европску књижевност друге половине 18. вијека.

Састоји се од дванаест писама упућених непознатом, по свој прилици измишљеном пријатељу.

Доситејева путничка писма пуна су свакојаких згода, испричаних хумористички или у

сентименталном тону, сусрета са земљама и људима, портрета личности, одушевљених панегирика пријатељству и пријатељима.

Ако се за први дио може рећи да је прије свега филозофски и педагошки заснована књига о просвећивању народа, други је дио превасходно књижевни текст, посвећен пријатељству и љубави међу људима.

Остала Доситејева дјела надовезују се на његову аутобиографију, развијајући даље њене идејне и књижевне интенције. *Совјети здравога разума* (1784) садрже пет чланака, и то три трактата из етике – о љубави, врлини и пороку – и два аутобиографски заснована есеја, у којима је изнео занимљиве податке о свом књижевном раду и даље развио практичну страну свог просвјетитељског учења.

Уз аутобиографију, најзначајније Доситејево дјело *Басне* (1788) доносе велик избор из богате традиције езоповске басне. Иако превођене с разних језика и од разних аутора, од Езопа до Лесинга, све Доситејеве басне међусобно су веома сличне, у поступцима излагања, у композицији, у стилу, што говори о томе да се наш баснописац у својој обради понашао сасвим слободно, као прерађивач, а не као преводилац.

У *Баснама* је Доситеј не само врстан приповједач него и мислилац, моралиста.

Сваку басну пропратио је есејистичким коментаром, *наравоученијем*. Ту он расправља о свим темама свог учења, уносећи мноштво примјера из живота, историје, митологије, књижевности, као и народне пословице, наводе из класика, тако да наравоученија, уз аутобиографију, представљају најзанимљивије и најоригиналније Доситејеве ставове.

Од каснијих Доситејевих дјела најважније је *Собраније разних наравоучетијљних вешчеј*, у два дијела. Први дио (1793) садржи различите саставе рађене према страним, највећим дјелом енглеским изворницима: источњачке, алегориске и сентиментално-моралне приповијетке, једну комедију (од Лесинга), биографије Сократа и Аристотела, више есеја из практичне филозофије, два есеја о "вкосу" у којима, први пут код нас расправља о питањима естетике и теорије књижевности. Други дио, с насловом *Мезимац*, изишао постхумно (1818), плод је пишчеве интелектуалне зрелости. Највећим

дијелом то је збирка есеја, и то оригиналних (најважнији су: о књижевном језику, о човјеку-машини, о дужном поштовању наука), у којима је Доситеј дао завршни, мисаоно и теоријски најпродубљенији израз неким од својих главних философских тема: о слободном, критичком мишљењу, о односу разума и воље, разума и морала, разума и задовољства, о богу и природи, о човјеку и његовој судбини, о проблемима васпитања, дотичући се узгредно и тадашњих српских прилика.

Доситејево дјело представља својеврсну, просвјетитељску симбиозу философије и књижевности. Основни циљ свог рада Доситеј је схватио као пропагандну науку, припремање српског народа да прихвати науку. Сматрао је да се тај циљ може постићи само под једном претпоставком – да људе науче да се користе својим природним даром, здравим разумом, да се оспособе да слободно мисле и расуђују. "Слободно мислити" значи прије свега "слободно приступити" свакој ствари, без страха од ауторитета, без предрасуда, затим сумњати и истраживати ("почињемо сумњати", слично Декарту позива Доситеј).

Највиши облик слободног мишљења јесте научно- критичко мишљење засновано на принципу каузалитета ("зашто је што тако, а не другојаче било").

Полазећи од начела критичког мишљења, Доситеј је изнео причу о свом животу, о својим заблудама и освјешћивању, о својим образовним путовањима, као пример који је, истовремено поучан и карактеристичан за српске прилике, пружао моралне поуке ("совјете здравог разума") о понашању појединаца и друштва, дао философску критику обичаја, нарави и институција српског друштва (посебно је значајна његова критика манастира) и изложио широк програм за реформу нашег друштва и наше културе према рационалистичким и просвјетитељским обрасцима.

Многострукост програма и разноликост средстава којима се служио у својој просвјетитељској пропаганди учинили су Доситеја и књижевно веома сложеном појавом. Код њега се чека у једном истом дијелу могу срести партије стилистички

различито обликоване: дијалошка и есејистичка разматрања о разним философским темама, реалистички и хумористички приказани карактери и збивања, сентименталне исповјести. Иако обимном невелико, његово дјело вршило је у свом времену функцију не једног писца него безмало цијеле једне књижевности. Оно је било и наука, философија, и беседништво, носило је у себи и дидактику, критику, забаву, кретало се у свим главним правцима књижевности свог доба и обухватало све основне жанрове ерудитско-поучне литературе, као и клице сложенијих књижевних форми. Било је истовремено и есејистика и приповиједна проза и поезија.

6. КЊИЖЕВНОСТ ДОСИТЕЈЕВОГ ДОБА

Доситеј је раскинуо с вишевијековном црквенословенском традицијом и започео ново, грађанско доба наше књижевности. Као и сваки велик почета, он ће остати трајно присутан у даљим књижевним кретањима.

У посљедњим деценијама 18. и почетком 19. стољећа (до Вука) његова је доминација апсолутна. Још тада је изречена мисао да цијлу ту "счастљиву епоху треба Доситејевом назвати".

Књижевни рад других писаца био је у најтјешњој повезаности с Доситејевим. Књижевност се развијала у знаку даље разраде његова културног и књижевног програм.

Поједини писци постављали су себи као главни задатак да ураде оно што је Доситеј истакао као најнеопходније: да преводе или пишу књиге за које је он рекао да их треба превести или написати.

У свом развоју књижевност тог доба пролази кроз исте етапе као и само Доситејево дјело.

Осамдесетих година, у јеку јозефинизма, непосредно последице Доситеја, јавило се неколико писаца који су дјеловали у истом јозефинистичком духу као и он, а дјелимично и под његовим утицајем: Јован Мушкатиновић (1743-1809), значајан нарочито по књижици *Приче или по простому пословице* (1787), првој збирци не само пословица него и народних умотворина уопште у српској књижевности; Михаило Максимовић, писац књижице хумористичко-сатиричних афоризама *Мали буквар за велику дјецу* (1792), зачетник сатире у нашој књижевности; Емануел Јанковић (1758-1792), који преводи и посрбљава комедије с њемачког и италијанског.

Поред јозефинистичког антитрадиционализма и антиклерикализма, свим овим писцима заједничко је и то што пишу скоро чистим народним језиком, сасвим у духу начела које је прокламовао Доситеј у *Писму Харалампију*.

Најдаље је у томе отишао Јанковић, који је на једном мјесту изјавио да он не пише "у славенском него у материном језику", јер није "Славјанин него Србљин".

Духовна клима у Аустрији коренито се измијенила последице смрти Јосифа II, а с њом се у великој мјери промијенила и књижевност. Писци што се јављају у последњој деценији 18. и првој деценији 19. стољећа разликују се од ранијих као што се разликује Доситеј из *Собранија* од Доситеја из *Живота и прикљученија* и *Басана*. Тим писцима недостаје борбен, критички, слободоуман дух јозефиниста. Идеја просвјетивања остаје и даље оријентациона тачка читаве књижевности, али она се остварује друкчије: поучавањем и моралисањем а не критиком.

И у односу према народном језику учињен је крако назад. Неки су се писци вратили црквено-словенском, док су други произвољно мијешали црквенословенски и народни, што је довело до језичке конфузије, против које ће устати Вук Караџић.

У основним књижевним тежњама сви они се ипак најнепосредније надовезују на Доситеја. У дјелу зачетника наше нове књижевности дошле су до изражаја двиј главне духовне и књижевне тенденције 18. вијека: рационалистичко просвјетитељство и сентиментализам. Иако је био одушевљен поклоник "просвештеног разума", Доситеј је више пута показао да има осјећања за истине "чувствителног срца". У његовим дјелима, напоредо с партијама рационалистичко-просвјетитељског карактера, које претежу, налазимо емоционално-поетске фрагменте у којима препознајемо неке од најважнијих црта сентиментализма као што су: величање осјећања, идеализација народа, култ природе и у вези с тим развијен смисао за пејзаж, емоционалне изливе, исповијест итд. Доситејеви ученици и сљедбеници развили су даље управо ту страну његова дјела, тако да је сентиментализам постао владајући стил епохе; савременици су му дали и карактеристичан назив – "слатки стил". Он се развио у свим књижевним врстама, а најпотпуније у роману.

Од свих модерних књижевних врста роман се најраније појављује у нашој књижевности, најпре преведени (*Велизар* од Мармонтела 1776, *Робинсон Крусо* од Данијела Дефоа 1799. и др.), а затим, почетком 19. стољећа, с Атанасијем Стојковићем (1773-1832) и Милованом Видаковићем (1780-1841), и оригинални. Атанасије

Стојковић, познатији иначе по великој Фисици, написао је дидактичко-идилични роман *Аристид и Натаија* (1801), којим започиње ова врста у нашој књижевности. На њега се надовезује Видаковић. Његови романи, од којих су најпознатији: *Усамљени јуноша* (1810), *Велимир и Босиљка* (1811), *Љубомир у Јелисијуму*, у три дијела (1814, 1817, 1823) и *Касија царица* (1827), представљају контаминацију позноантичког љубавног и барокног витешког романа, али у њима има и елемената сентименталног и педагошког романа 18. стољећа. Њихови јунаци обично су растављени љубавници или изгубљени сродници који се траже, лутајући по свијету а кад се нађу, најпре се не препознају. Видаковићевој популарности највише је допринело то што он такве типске фабуле смјешта у српски средњи вијек, што обрађује моралне и сентименталне теме које је код нас одомаћио Доситеј, што је боље од свих погодио тон и дух тзв. "слатког стила". Видаковић је извршио велики утицај на даљи развитак српског романа. У првом половини 19. вијека јавило се више писаца који, по угледу на њега, пишу романе с темама из српске историје. Његов утицај осјећа се и код Стерије, Атанацковића и Игњатовића, који су српски роман подигли на већи књижевни и уметнички ниво. Морализаторско-сентиментална нота карактеристична је и за Јоакима Вујића (1772-1847), организатора нашег позоришног живота, "оца српског театра". За потребе позоришних дружина које је стварао преводио је и прерађивао драме њемачких писаца, нарочито тада чувеног Коцебуа. Вујићеве "посрбе" настављају се на Јанковићеве покушаје и чине корак даље према оригиналној драми, чији је творац Ј. С. Поповић. Ово раздобље започето Доситејевом аутобиографијом значајно је и по другим аутобиографијама. У Русији и на руском језику настали су *опсежни Извјештаји о доживљајима* Симеона Пишчевића (1731-1797), једна од најзбудљивијих књига о судбини нашег народа, с епски развијеним збивањима на широком простору од Рајне до Москве и од Саве и Дунава до Неве, с мноштвом романсијерски датих ликова и снажних, драматичних ситуација. Њоме се послужио Црњански у писању свог великог романа *Сеобе*. Аутобиографије су писали и Јоаким Вујић, Милован Видаковић, затим

познати просвјетни добротвор Сава Текелија (1761-1842) и далматински калуђер Герасим Зелић (1752-1828). Видаковић је описао само своје дјетињство, и то истим поетским, сентименталним стилем који одликује његове романе, али уметнички много успјешније. Опширно и занимљиво Зелићево *Житије* одудара од осталих одсуством основних обиљежја епохе, славеносербског језика, дидактизма и сентименталности. Он пише једрим народним језиком на начин који највише подсјећа на стил Вукове прозе. У овом периоду имамо и зачетке српске филологије. Доситејев ученик, Србин из Хрватске, **Павле Соларић** (1779-1821), писац популарних научних и философских дјела, и пјесник, бавио се, уз остало, историјом српског и хрватског писма и штампане књиге и започео с издавањем средњовјековних писаних споменика. Други Србин из Хрватске **Сава Мркаљ** 1783, рођен је у Сеничаку, на Кордуну а умро 1833. у Бечу. У расправи *Сило дебелог јера(либо азбуко протрес)* (1810), дао је пројект реформе српске азбуке заснован на начелу "пиши као што говориш". Први је велики реформатор ћирилице.

Мркаљ је у расправи извршио свеобухватну реформу српске ћирилице предложивши је за потребе писања српског књижевног језика на народној основи. Зим је Мркаљ ушао дубоко у рјешење питање српске ћирилице а коначну ријеч дао је Вук. Од 44 слова која су се употребљавала у тадашњој црквеној ћирилици Мркаљ је азбуку свео на 25 неспорних слова. Једино није се по једним словима писало Ћ, Ђ, Љ, и Њ (Мркаљева рјешење за то слова било је: тђ, дђ, лђ, нђ). Ни слово Ј није код Мркаља било као оно што данас имамо, него је за њега предложио десетерачко И које изгле као латинично мало **и** са двије тачке). Ова реформа је послужила Вуку да изврши реформу и преобразу савремене ћирилице. Сам Вук Карацић се у својој реформи ћирилице директно позива на рад Саве Мркаља, што је још један показатељ да је Сава Мркаљ велики Вуков претходник у реформи ћирилице. Исте године Мркаљев друг, **Босанац Лука Милованов** (1784-1828), у расправи *Опит настављења о србској сличноречности и слогомерију или просодији*, уз сличан пројекат азбуке, излаже први пут код нас систем српске версификације. Својим залагањем за народни језик и фонетско писмо Мркаљ и Милованов утицај су на Вука Карацића, који

је с обојицом био у личним, пријатељским везама.

7. ПРЕДРОМАНТИЗАМ (КЊИЖЕВНОСТ ВУКОВОГ ДОБА)

Славеносербски писци с краја 18. и почетка 19. вијека, који су успјешно остварили Доситејев програм европеизације српске књижевности, показали су мало разумијевања за другу не мање важну страну тога програм, за његове демократске, народне тежње. Они су се окушали у роману и драми по европским обрасцима, али у њима није било оног што је неопходно да би ти увезени жанрови постали истински национални, није било народног живота, српске стварности, као што у пјесмама учених пјесника није било осјећања за ритам и мелодију српског језика. Доситеј је говорио да треба писати књиге које ће разумјевати најпростији сељани и пастири, а његови сљедбеници створили су књижевност за коју се може рећи исто што је Бјелински рекао за руску до Пушкина, да је била туђа, "пресађена" биљка. Требало је решити неколико крупних питања да би нова књижевност, која је била по форми европска, постала по садржини, духу и језику национална српска. Њих је већ поставио Доситеј, али он још није могао, а његови сљедбеници нису хтјели, наћи адекватног рјешења за њих. Тај велики подухват утемељења књижевности на народним основама оствариће Вук Караџић, други велики реформатор нове српске књижевности.

С Вуком Караџићем у књижевност улази не само његова домовина Србија него и други наши крајеви који су се налазили под турском влашћу. Вуковој појави претходи велик друштвено-политички преокрет извршен у Србији почетком 19. вијека. Устанак у Београдском пашалуку 1804. прерастао је из стихијске побуне обесправљене раје у националну и социјалну револуцију, која је на крају довела до рушења турског феудализма у Србији, и до стварања нове српске државе. Рођена у устанку, Србија је још дуго остала под турским суверенитетом, но упркос томе у њој су били створени

услови за слободан и самосталан национални, политички и културни развитак.

Устанак је ослободио стваралачке снаге народа спутане у вијековима ропства. Он је имао пресудан утицај на довршење и коначно уметничко уобличавање најзначајније врсте наше усмене књижевности, епске јуначке пјесме; из устанка је изишла најснажнија индивидуалност српске културе новог доба, Вук Караџић. Устанак, Вук и народна пјесма, три момента која стоје у тјесној међусобној повезаности, чине основицу на којој се почела изграђивати и којој се стално враћала српска књижевност 19. и 20. вијека. То су уједно појаве што су имале најшири, европски одјек, којима је српски народ ушао као активан чинилац у европску историју и културу новијих времена.

Као и Доситеј, Вук Караџић је средишња личност свога доба, али на друкчији начин. Док је Доситејева епоха у знаку прихватања Доситеја и равнање цијеле књижевности према његову програму, Вукова је обиљежена отпором и борбом.

На почетку својега рада Вук је имао против себе скоро читаву савремену књижевност, да би тек након тридесетогодишње борбе стекао неколико ученика који су стваралачки прихватили његов програм и започели књижевност на основама које је он поставио. Вукова борба за књижевни језик заснован на живом народном говору, фонолошки правопис и књижевност на народним основама највећа је и најдуготрајнија од свих битака које су икада вођене у историја српске културе.

Историчари је називају *културном револуцијом*.

Раздобље од појаве Вука Караџића до побједи његових идеја (1814-1847) донијело је напредак у свим областима културе. Основане су нове школе, штампарије, прва учена друштва (Матица српска 1826, Друштво српске словесности 1841), позоришта итд. Након краткотрајних покушаја у 18. стољећу, политичка и књижевна периодика постаје сталан чинилац културног живота. За развој књижевности нарочито су значајне сљедеће публикације: бечке "Новине сербске" (1813-1821), касније пренесене у Србију (1834), гдје су једно вријеме излазиле с посебним књижевним додатком, часопис "Србски летопис" (покренут 1825), који под насловом "Летопис Матице српске" излази и данас,

"Србски народни лист" (1835-1848), "Подунавка" (1843-1848), алманаси "Забавник" Димитрија Давидовића (1815-1821, 1833-1836), Вукова "Даница" (1826-1829, 1834), "Српско-далматински магазин" (1836-1873), "Голубица" (1839-1844), "Бачка вила" (1841-1844) и др.

У стилском погледу ово раздобље је различито. У њему напоредо, понекад код истих писаца, постоје разни књижевни правци. Сентиментализам доситејевско-видаковићевског типа налази се у опадању, иако он више него и једна други правац одговара укусу грађанске читалачке публике. Насупрот томе, класицизам је у успону. Његов утемељивач, Лукијан Мушицки, остао је све до своје смрти водећи српски пјесник. За њим су пошли његови ученици, читава пјесничка школа, само што ниједан није остао досљедан класициста. Највећи ствараоци највећма се отимају сврставању: Стерија, Вук, Сима Милутиновић, Његош. Посљедња три узимају се као романтичари, представници раног или *херојско-патријархалног романтизма*, како га је назвао Миодраг Поповић. Међутим, ниједан од њих није избјегао утицају класицизма, посебно нису Милутиновић и Његош. Ако бисмо тражили формулу јединства овога динамичког раздобља, чини се да то не би био ни класицизам, који се растаче, ни романтизам, који настаје, него предромантизам, као прелаз између та два правца: у њему имамо у основи класицистичку норму али и одступања од норме, која постепено иду њеном рушењу. Одступања се јављају најпре у најснажнијих стваралачких индивидуалности, оних који својим дјелом обиљежавају читаво раздобље. Норму затим напуштају и они који су јој на почетку били најприврженији, ученици и сљедбеници Лукијана Мушицког.

8. ВУК СТЕФАНОВИЋ КАРАЦИЋ

Тршић (6. новембар 1787 – 7. фебруар 1864) Беч

Дјелатност Вука Карацића, огромна и многострана, имала је јединствено исходиште. Цијели Вуков рад био је одређен појмовима народ и народно. Вук је сакупљао и објављивао народне пјесме и друге усмене умотворине. Он је, у ствари, ову значајну област наше културе открио, учинио је доступном образованом свијету. Полазећи од народне књижевности као основе и узора, Вук је ушао у велику битку за народни језик, за књижевност на народном језику. Као књижевник описивао је народни живот, народне обичаје, историју народа. Појмови народ и народно присутни су код њега свуда, од наслова његових главних књига до њихове садржине, облика и израза. У Вуково вријеме и у Вуковој интерпретацији ти појмови се односе искључиво на сељачки, прости, неписмени народ, онај народ који је, откако су Срби примили словенску књигу, кроз цио средњи вијек, турска времена, 18. стољеће (с дјелимичним изузетком Венцловића и Доситеја), у ствари, све до Вукове појаве, остао изван књижевности. Сабравши народне умотворине, Вук је показао да права велика српска поезија није она коју су стварали учени људи за узан круг посвећених него она која је настала и живила у народу и да на њеним темељима треба да се убудуће развија читава књижевност.

Вук Стефановић-Карацић (1787-1864) рођен је у селу Тршићу код Лознице у породици која се у првој половини 18. вијека доселила из старе Херцеговине, из племена Дробњаци. Кад је последије слома првог српског устанка, у коме је и сам учествовао, кренуо у свијет, налазио се као и многе друге избјеглице из Србије у великој неизвесности. Долазак у Беч и сусрет са словеначким научником Јернејем Копитаром био је пресудан за његово опредјељење. Копитар, који је познавао српске књижевне прилике и писао о неким српским писцима, одмах је видио у њему човјека који може "да учини крај дотадашњем хаосу" у српској литератури.

Пошто је од Копитара стекао основна филолошка знања, Вук је брзо схватио шта треба чинити. Годину дана након угушења устанка, 1814. појавио се на књижевном попришту с двиј књижице:

Првом збирком народних пјесма, Писнарицом, и Првом граматиком српског језика, Писменицом, а већ следеће године критиком језика романа Милована Видаковића започео је борбу за своје идеје. Отада до смрти његов је живот испуњен неуморним радом на науци и књижевности, и борбом с многобројним противницима. Међу овима су се налазили не само писци старе школе него и два најмоћнија човјека у српском народу, **кнез Милош и митрополит Стратимировић**. Али док је у свом народу био стално оспораван, Вук је у страном свијету брзо изишао на глас и стекао признање и подршку најистакнутијих духова свог доба, међу њима су, поред осталих, били велики пјесник Гете, филолог Јакоб Грим, историчар Леополд Ранке, научници и писци словенских земаља.

Највећи дио живота провео је у Бечу, у првим деценијама у непрекидној оскудици, а касније релативно мирније, сигурније и материјално обезбеђеније. Доста је путовао: по разним нашим крајевима ради прикупљања народних умотворина, лексичког блага и етнографске грађе, и по страним земљама ради успостављања веза с писцима и учењацима.

Умро је у Бечу 1864. а 1897. његов прах пренесен је у Београд и сахрањен с великим почастима у Саборној цркви, поред Доситеја Обрадовића.

Вук је потекао из краја гдје је интензивно живела народна пјесма као и други облици усмереног стваралаштва, Вук ипак, све до сусрета с Копитаром и до упознавања романтичарских, хердеровских идеја о народном стваралаштву, није, по властитом признању, "познавао" праве вриједности наших народних пјесама, "коју су Грим и Гете и Копитар у њима нашли и свијету је приказали". Пошто је *Мала простонародна словеносербска пјеснарица* (1814), у којој је објавио стотину лирских, углавном

љубавних пјесама, и осам епских, "мушких" пјесама, наишла на одличан пријем како код нас тако и на страни, Вук је почео систематско, теренско биљежење народних пјесама, најпре сам а затим уз помоћ својих многобројних сарадника из свих наших крајева.

Бавећи се тим радом до краја живота (једном приликом је рекао да му је то "најмилији посао"), он је прикупио огроман број лирских и епских пјесама од којих је објавио само мањи дио. Вукова збирка народних песама, коју је објавио под насловом *Српске народне пјесме*, обухвата четири књиге и у дефинитивном, тзв. "бечком" издању (1841, 1845, 1846, 1862) садржи 793 лирске и 252 епске песме. Поред народних пјесама, Вук је прикупљао и друге народне умотворине и објавио књигу *народних пословица* (1836) и *народних припојједака* (1821, 1853), а уз прво издање приповиједака дао је и краћу збирку народних загонетки.

У сабирању и објављивању народних умотворина Вук је полазио од научно-филолошког критеријума вјерног биљежења ("онако како народ говори и пјева"), али како му је искуство показало да једну исту пјесму различити пјевачи пјевају на разне начине и да пјесма "идући од уста до уста расте и кити се, а кашто се умањује и квари", он је први критеријум допунио другим, књижевно-естетским критеријумом, који је подразумијевао две ствари: прво, за сваку пјесму тражити правог пјевача, оног који је ту пјесму "знао као што треба", друго, приликом штампања пјесама не објављивати све с реда, него правити избор. Тим путем Вук је на терену долазио до најбољих пјесама, а својој збирци дао је карактер антологије. Што се тиче народних приповиједака, он је од својих казивача добијао само аморфну грађу коју је послѣје сам стилизовао, "али не по свом укусу него по својству српског језика". Вук је заслужан и као проучавалац усмене књижевности.

Упредговорима својих збирки и у другим написима он је засновао историју и теорију народних умотворина и дао методологију њиховог скупљања и издавања.

Другу велику област Вукове дјелатности чини његов рад на језику. Вук је оснивач српске филологије. Он је извршио неколико капиталних филолошких послова без којих се не може замислити ниједан културни језик. Написао је прву *граматику*

српског језика (1814; друго, побољшано издање 1818.), у којој је изложио језичка правила "оних Србаља који живе по селима далеко од градова". Вук је први српски лексикограф. У сарадњи с Копитаром саставио је *Српски рјечник* (1818.), који је садржао око 26.000 ријечи, углавном из Вукова завичаја. Друго издање, припремљено уз помоћ младог филолога Ђуре Даничића (1852.), садржи око 47.000 ријечи сакупљених са ширег језичког подручја. Вуков *Рјечник* није обично лексикографско дјело, него нешто много више од тога, енциклопедија српског народног живота, у којој су описана народна вјеровања, обичаји, ношња, унесени исцрпни подаци о нашим крајевима, о друштвеним односима и национално-политичким приликама, о флори и фауни, о просвјети и школама, о оружју и оруђу: дјело је богато илустровано народним умотворинама: пословицама, приповијеткама, загонеткама, предањима те стиховима из лирских и епских пјесама. Рјечник је синтеза цијелога Вуковога рада. У њему су заступљене све гране његове дјелатности: и филологија и етнологија, и историја и народне умотворине. Граматиком и рјечником народног језика, с једне, и збиркама народних умотворина, с друге стране, Вук је дао чврсту основу за рјешавање двају питања која су поставили Доситеј и његови сљедбеници, али их у пракси нису могли рјешити, питања увођења народног језика у књижевности и прилагођавања словенске азбуке фонетским законима српског језика. У азбучкој реформи он је довршио оно што су започели Сава Мркаљ и Лука Милованов и створио савремену српску азбуку засновану на фонолошком принципу ("Пиши као што говориш!"). У реформи књижевног језика имао је претходника у Доситеју, али док је Доситеј само истакао да треба и зашто треба писати народним језиком, Вук је показао како треба писати тим језиком. Супротстављајући се пракси славеносербских писаца, који су произвољно мијешали елементе народног и црквенословенског језика, он је поставио начело да се у књижевном језику сме налазити само оно што постоји у народном говору. Те идеје доживела је извесну корекцију у његовим каснијим радовима, нарочито у преводу *Новог завјета* (1847.), у којој је унео велики број црквенословенизама, али тек пошто их

је претходно саобразио законима морфологије и творбе ријечи у српском језику. У погледу дијалекатске основе књижевног језика, Вук се определио за јужно, херцеговачко наречје (данас бисмо рекли – за ијекавски изговор), али је допуштао могућност да сваки писац пише својим наречјем, тј. својим изговором.

У критици књижевног језика тадашњих писаца и у полемикама с многобројним противницима Вук је изграђивао своју књижевно-језичку мисао. Од критика, најважније су му две "рецензије" на романе *Усамљени јуноша* и *Љубомир у Јелисијуму* М. Видаковића (1815. односно 1817.), којима је ударио темеље српској књижевној критици, а од многобројних полемика најпознатија је десетогодишња полемика, прави књижевни рат, с Јованом Хацићем (1837-1847). Основни предмет Вукове критике тадашње књижевности јесте граматичка неусклађеност језика њених писаца.

Савремене писце он критикује највише због тога што мијешају два језика, српски и црквенословенски, и што сваки пише по свом "вкусу", без правила и против правила, или, како се тада говорило, "по правилима бабе Смиљане". У граматици нема укуса," као ни у аритметици, него то треба научити и знати", поручивао је Вук славеносербским писцима. Полазећи од језичког хаоса у књижевности, он је критику граматике тадашњих писаца проширио критиком њихове логике, развијајући даље Доситејеву методу слободног, критичког мишљења. Разуман човјек треба да ради све своје послове "по правилима, по уму и по промишљењу", он у свему мора имати "правила макар каква" а у књижевном послу највише. Вук је стално истицао да *правилно писати значи правилно мислити, да хаос у језику одговара хаосу у мислима.*

Узрок таквог стања у књижевности он је налазио у отуђености писаца од народа. Зато је за њега враћање књижевности народном језику значило не само прихватање граматичких правила тог језика него, исто тако, њено враћање народу, стварности народног живота и начину народног мишљења и изражавања.

На сакупљачки и филолошки рад Вука Карацића надовезују се његови етнографски и историографски списи. Пошто нас је упознао с духовним стваралаштвом

народа и с његовим језиком, било је потребно да нас упозна и са самим народом, с његовим животом, вјеровањима, обичајима, историјом, са земљама које настањује. У току цијелог свог рада он је прикупљао етнографску грађу с намјером да опише "обичаје, сујеверје, митологију и домаћи живот српског народа". Дио те грађе уносио је у Разна своја дјела, нарочито у *Српски рјечник*, док је велико синтетичко дјело из ове области *Живот и обичаји народа српског* остало незавршено.

Као историчар описао је све важне личности свог бурног времена.

О првом устанку дао је више засебних списа:

Прва година српског војевања на дахије, Друга година српског војевања на дахије, Правитељствујуици совјет сербски, а други устанак је приказао у монографији Милош Обреновић. О истакнутим личностима предустаничког и устаничког доба писао је посебно. Међу његовим биографијама најобимнија је и најбоља о Хајдук-Вељку.

На њемачком је објавио књигу о Црној Гори (Монтенегро унд дие Монтенегринер, 1837).

Своју замисао да напише цјеловиту српску историју новијег доба није остварио, већ је грађу уступио њемачком историку Леополду Ранкеу, који је на основу ње и у сарадњи с Вуком написао чувено дјело *Дие сербисцхе Револутион* (1829), преко кога се Западна Европа упознала са српским народом и његовом историјом.

Изванредан прозни писац, "творац чисте српске прозе и стила", како га је назвао Љ. Стојановић, Вук је дао најбоље освједочење свога списатељског талента управо у историјским списима, посебно у онима у којима говори о устаничким догађајима и личностима. У њима се његово снажно осјећање за конкретно, за "ствар", здружио са изразитим приповиједачким даром којим се одликовао. У начину приповиједању Вук се надовезује на умјетност усмених казивача. Он сам каже да је настојао писати "онако просто, без сваке мајсторије и философије, као што би Србин Србину приповиједао". Његов стил супротан је духу тадашње наше сентиментално-дидактичке прозе, у њему нема ничег сувишног и китњастог, нема примјеса патетике нити сентименталности. Вук о свему приповиједа мирним, епски незаинтересованим тоном, настојећи стално да

одржи став објективна хроничара чији је главни циљ да истинито свједочи, да за будућа поколења сачува што вјернију слику свога времена. Па ипак, Вукови списи далеко су од тога да буду само обична грађа за будуће историчаре, непристрасно и безлично свједочење учесника, у њима има доста и мајсторије и философије, али оне нису наметнуте споља, него природно произилазе из онога о чему се прича. Вук није само историчар соје епохе, него и вешт писац и историјски мислилац. У његовом казивању рељефно се оцртавају догађаји и личности. Вук мајсторски бира појединости тако да чињенице саме собом говоре. Причање оживљава анегдотом и дијалогом, у којима се најјасније испољавају карактери судионика у збивањима, њихови односи и сукоби. Из истих, усменим извора настали су и неки други производи наше прозе Вуковог доба. Њихови аутори нису били професионални списатељи, писали су без стварних књижевних претензија, па ипак су давали странице које љепотом свог израза далеко надилазе све оно што је наша тадашња уметничка проза могла пружити. Међу њима је најзначајнији **Прота Матеја Ненадовић** (1777-1854). Устанички војвода и први дипломата нове Србије, оснивач *Правитељствујуишег совјета*, Прота не само што није био професионални књижевник већ је би једва нешто више него писмен. Кад се пожалио Вуку да о догађајима из свог живота умије само причати, а не умије о њима писати за "труковање" (штампање), овај му је препоручио: "Напишите ви тако као што причате." Протини Мемоари, које је после ауторове смрти објавио његов син Љубомир, говоре као и Вукови списи о устаничким збивањима. Два писца ипак се међусобно веома разликују, не толико по свом схватању устанка колико по начину приступа историјским догађајима и личностима. Вук прича као непристрасан свједок, а Прота као непосредан учесник устаничке епопеје. Вук је увијек миран, објективан, кадшто ироничан посматрач, који види више појединости него цјелину и све о чему говори своди на обичну људску мјеру, у свему открива конкретне, колективне или личне мотиве и непосредне интересе учесника; Прота Матеја дубоко је прожет свјешћу о величини догађаја чији је био учесник и један од главних покретача; он не само што се

добро сјећа појединости, које његовом причању дају боју и рељефност већ исто тако снажно доживљава смисао цјелине; он пише надахнутим поетским стилем у којем има једноставности и наивности али исто тако много животне збиље, историје, размишљања, хумора.

Почетак *Мемоара* спада у најљепше странице које су написане српским језиком.

Прота пореди себе с многогодишњим храстом који полако губи грану за граном и приклања се неумитној смрти, прошлост му излази пред очи као какав сан, живот као стално смјењивање добра и зла, успона и пада, рата и мира. Његово је казивање као причање крај породичног огњишта, као кад старац приповиједа млађима о ономе што се некада, у његовој младости, догодило. Слично Вуку, произишао из усмене културе, Прота је још више од Вука и као писац остао њен припадник.

Он доиста пише као да прича (Вуков савјет дословно је примијенио), као да стално има пред собом упитна лица пажљивих слушалаца, као да је окружен својом дјецом којој је и намијенио књигу. Свијет који призива сјећањем пун је динамизма и емоције, то је свијет аудитивне имагинације својствен доживљају стварности човјека усмене културе.

Док Вук даје описе и карактеристике, Прота оживљава ситуације и ријечи: личности су упамћене по ономе што су рекле као и по тону изговорених ријечи и значењу које су ријечи имале у описаној ситуацији, а сасвим се губе обриси њихових ликова као што се губе и све друге везе међу доживљајима у прошлости изузев оних које су сачуване у сјећању. Сличне празнине налазимо и у композицији. Прота се врло мало држи хронологије догађаја, прича без реда, напрескок, како се чега сјети, често истрчава напред или узмиче натраг, па и зато мора стално одржавати контакт са слушаоцима како се ови не

би помели и изгубили у лавиринту догађаја. Изворна, чаробна снага Протина причања надраста његове техничке невјештине, настале усљед непознавања списатељског заната, и чини његово дјело најљепшом и најтоплијом књигом мемоарске прозе у цијелој нашој књижевности.

Литература

- Деретић Ј. (2011). *Историја српске књижевности*, Београд: Margo-art).
- Радић П. (2011). *Увод у србистику*, Београд.
- Ковачевић М. Бабић М. (2023). *Српски језик и језичка култура*, ЛП „Завод за уџбенике и наставна средства" а. д. Источно Ново Сарајево.